

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Է Ի

Ասետարեր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՄ ԱԶԳԱՍԻՐ ՍՍԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵՐՈՒԱՐԴԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ԴԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Յունիս 1856. — Թիւ 2.

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՅ ԲԱՆԷ.

Կրօնական վիճեր.

Անուն, մականուն եւ պատուանուն ազգային.

ՏԵՍԱՐԱՆԷ ԵԻՐՈՊԱՅ.

Սուրբ Գերմանոս Աքոսերացի. Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Տորոս լեռան հայ ժողովուրդները. Հայ. եւ Գաղղ.

Ճանապարհորդութիւն ի Սիս. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայարութիւն.)

Լեւոն 2. վերջին բազաւոր Հայոց. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայարութիւն եւ վերջ.)

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍՍԳԻՐ.

Հայասեր զաղջիացի մը. Հայ. եւ Գաղղ.

Հարկաւոր ծանուցում մը. Հայ. եւ Գաղղ.

ՓԱՐԻՉ

Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Ան-Սիւրիս, Թ. 38.

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Jun 1856. — N° 6.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Des disputes religieuses.

Noms, prénoms et titres nationaux.

TABLEAUX DE L'EUROPE.

Saint-Germain-l'Auxerrois. (Arm.-franç.)

MUSÉE ARMÉNIEN.

Populations arméniennes du Mont Taurus. (Arm.-Franç.)

Voyage à Sis. (Suite. — Arm.-franç.)

Léon VI, dernier roi d'Arménie. (Suite et fin. — Arm.-franç.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Un Français philarménien.

Avis important.

Ինտուացեր էինք որ նախընթաց բուռն մեջ հրատարակուած բարեկամական նամակին պատասխան տանք :

Նախ է. առաջ շնորհակալ ենք նամակագրին նաև, մեր հայրենակցաց կողմանէ որ արեւելքի քաղաքակրթութեան ընթացքին այդչափ ուշադիր է, է. ապա իր խորհրդածութիւնները սիրով կընդունինք : Մենք ալ լա. հասկըցած ենք որ արեւելքին յուսանորութիւն հիմա քաղաքակիրք արեւմուտքէն պիտի ըլլայ. ուստի է. պարտք կը համարինք մեզի՝ մեր եղբայրներուն եւրոպական կենցաղավարութեան գաղտնիքը հաղորդելու համար ամեն պէտք եղածն ընել :

Հարկաւոր եղած կատարելութիւններն յանկարծակի ու բուրբ մեկէն ի գործ դնելը կարելի չէ. բայց յուսանք թէ անխնոջ ջանքով, է. ընթերցողաց սիրալիր համբերութեամբ կարենանք մեր աշխատանքին այնպիսի ընթացք մը է. կատարելութիւն մը տալ որ մեր վախճանին հասնելու է. հասարակաց կարծիքին աւելի յարմար ըլլայ :

Մեր աշխատութիւնը, ինչպէս որ տարի ու կեսուան փորձէն ալ յայտնի եղաւ, էրկու նպատակ ունի. մեկն է՝ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու յառաջադիմութեան մեր ազգին մեջ մտնելուն օգնութիւն մը ընել. մեկալը՝ ստոյգ է. օգտակար տեղեկութիւններ տալ եւրոպացոց մեր ազգին վրայ. է. աւելի այս մասն է որ գաղղիարէն կըզբենք :

Բայց որովհետեւ կըտեսնենք արդէն որ ամսագրոյս քերթերը նեղ կուգան այս էրկու նպատակին ալ հասնելու համար պէտք եղած նխաբերուն առատութեանը, միտք ունինք որ գաղղիարէն մասին տպագրութիւնը առանձին ալ ըլլայ գալ տարի՝ աւելի ճոխ ու աւելի մանրամասն տեղեկութիւններով : Նսով գործը գրեթէ կրկին ընդարձակութիւն կառնու, է. սակայն ծախքն ու գինն ալ շատ ջառելնար : Անկէց ի գառ, մեր աշխատանքին օգտակարութիւնը ասով կամի ու աւելի հաճոյ կըլլայ ընթերցողաց :

Այս գաղղիարէն գառ տպուելու մասին գլխաւոր խմբագրութիւնը յանձն առաւ Պ. Տիւրքիէ՝ մեր բազմամուտ բարեկամը, բայց ուրիշ արեւելագետ անձինք ալ իրենց գործակցութիւնը խոստացան մեզի սիրով : Յուսանք որ այսպիսի կատարելագործութեամբ է. գնոյն չափաւորութեամբ յորդորովն շատ մարդիկ այս մեր գրուածքը կարդալով՝ աշխատանքն իսրէ երջնելու է. քաղաքակրթութեան նամբուն մեջ յառաջալիմութիւն ընելու համար մեզի օգնելու :

Nous avons promis de répondre à la lettre sympathique publiée dans notre dernier numéro.

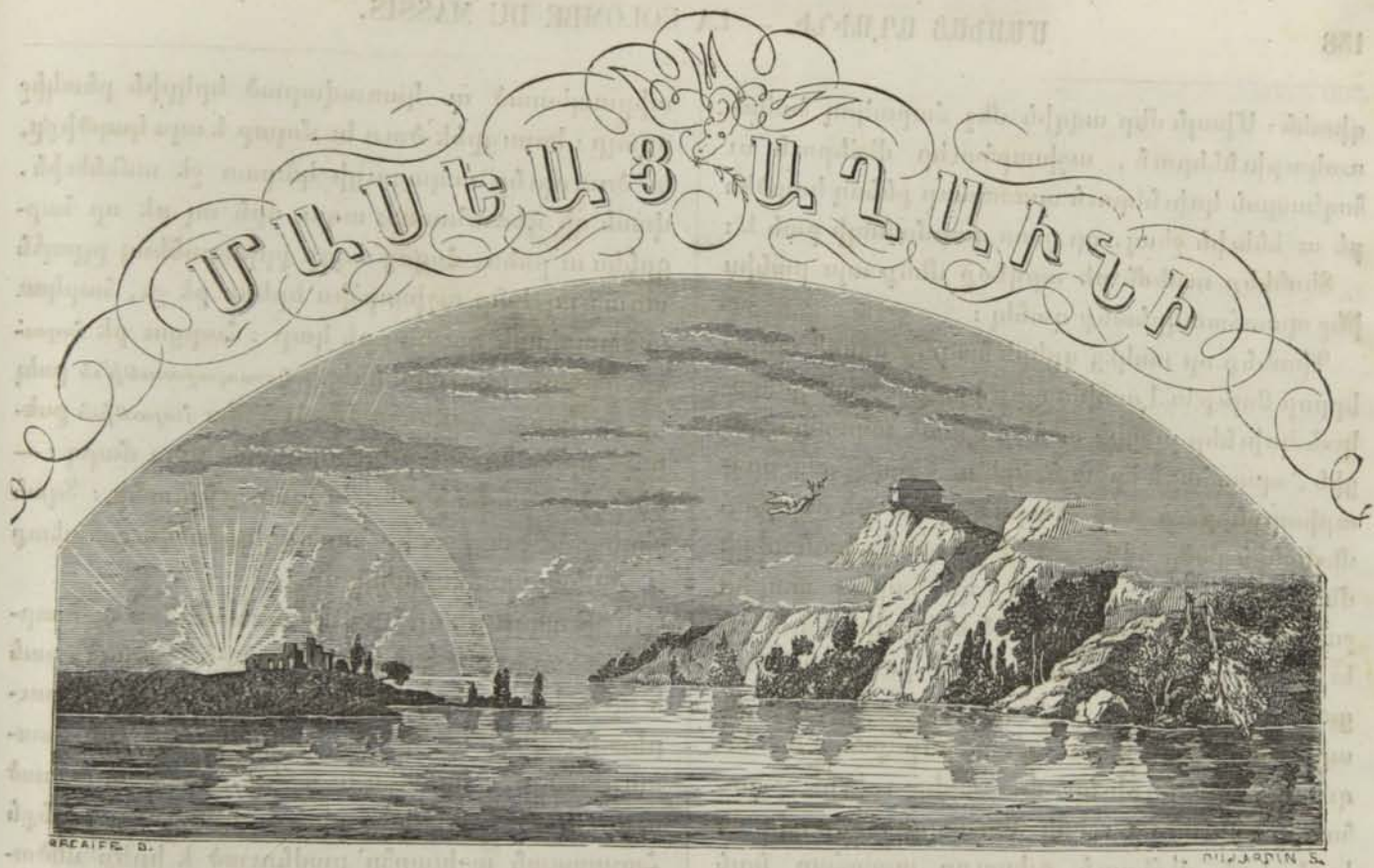
Nous avons hâte, tout d'abord, de remercier l'auteur, au nom de tous nos frères de l'Orient, pour l'intérêt avec lequel il suit la marche de la civilisation dans ces contrées, et, de plus, nous donnons à ses idées toute notre approbation. Nous comprenons trop bien que la lumière ne peut repasser en Orient que par l'Occident civilisé; c'est pourquoi nous sommes résolu à ne rien négliger pour initier nos frères aux secrets de la vie occidentale.

Il ne nous est pas possible de réaliser brusquement et toutes à la fois les améliorations nécessaires; mais nous comptons sur le temps, sur nos efforts de tous les jours et sur la patience sympathique de nos lecteurs. Nous allons dire ce que nous avons cru devoir faire en attendant, pour mettre notre œuvre plus en harmonie avec nos destinées et les exigences de l'opinion.

Notre travail, ainsi qu'on a pu le voir depuis dix-huit mois, comprend deux parties distinctes. Dans la première, nous tâchons d'initier nos compatriotes aux progrès de la civilisation occidentale; dans la seconde, nous communiquons à l'Occident des renseignements exacts et des détails intimes et ignorés sur la vie de notre nation: c'est cette partie qui est rédigée en français.

Nous voyons que l'espace ne suffit déjà plus aux matériaux dont l'importance de notre œuvre nécessite la publication. Nous nous décidons, par conséquent, à faire l'année prochaine, de la partie française une édition à part, que nous enrichirons d'études plus développées et aussi plus philosophiques. Cette mesure doublera l'étendue de notre Journal; mais les frais n'en subiront point pour cela une augmentation considérable; et, d'autre part, pour ce qui est du caractère intéressant de notre publication, les lecteurs ne pourront qu'y gagner.

M. Dulaurier, notre savant ami, a bien voulu se charger spécialement de la rédaction de cette partie; d'autres orientalistes distingués nous ont pareillement promis le concours de leur sympathie et de leurs travaux. Nous croyons donc pouvoir espérer, avec de telles améliorations et un prix d'abonnement assez réduit, que nous arriverons à attirer à nous des lecteurs nombreux. Cette sympathie du grand nombre rendra plus douce pour nous, et plus féconde en même temps, cette œuvre, qui est l'œuvre même de la civilisation.

ՄԱՍԵԱՅՍԱՂԱԿԻ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐ:

Քանի մը տարիէ ի վեր, մանաւանդ թէ շատ տարիներէ ի վեր եւ ի սկզբանէ հետէ իրաւացի գանգատ մը կայ մերազնեայց բերանը թէ կրօնական վեճերը տիրեր եւ մեր խեղճ ազգին մէջ, ազգերնու տունը կը քանդեն, մեծամեծ գայրակցութիւններ կը պատճառեն ներսը, գրեցեց առջեւն այ ազգերնիս ամօրով կը ձգեն. մինչդեռ ամէն ազգ օրէ օր առաջ երբայու կաշխատի ուսմամբ, գիտութեամբ, ճարտարութեամբ, վաճառականութեամբ եւ ամէն տեսակ ընկերակցութեամբ, Հայերը հինումին վեճերը՝ հակաճառութիւնները՝ թշնամութիւնները ձեռք առած, իրարու դէմ կը կռուրտին, իրարմէ կը գատուին, օտարներու կը յարին, իրար կործանելու կաշխատին : — Իրաւացի է կըսենք այս գանգատը եւ ամենուն բերանն է, վասն զի ողբալի ճշմարտութեամբ.

թիւն մըն է որ չգիտցող կամ չհասկըցող մը չկայ : Բայց այս կրօնական վեճերուն ազգերնու մէջ գրեթէ միշտ գտնուելուն ու ատեն ատեն սաստկանալուն պատճառն ինչ է արդեօք. կարծեմ թէ այս քննող հարցընող՝ մտմտացող անգամ խիստ քիչ կայ : Երբոր համաճարակ հիւանդութիւն մը հագարաւոր բիրաւոր մարդիկ կը գարնէ ու կտունէ կրտանի, ամէն մարդ կը հարցընէ թէ արդեօք պատճառն ինչ է. երբոր գետինը շարժ կեցէ ու գեղեր քաղաքներ կը կործանին, ամէն մարդ կը հարցընէ իրարու թէ արդեօք գետնաշարժը ինչէն կըլլայ. երբոր ազգ ազգի վրայ պատերազմի կեցէ ու մեկգմեկ կարծես թէ անհաշտելի թշնամութեամբ կը կոտորեն ու կը ջարդեն, ամէն մարդ կըսէ թէ այս սոսկալի անգրութեան պատճառը ո՞ր գիտէ ինչ մեծ բան պիտի ըլլայ որ բազաւորները միայն

գիտեն : Միայն մեր ազգին մէջ ճարակող հակա-
ռակութիւններուն , աշխարհաւեր վեճերուն ու
հոգեսպան կոխներուն պատճառը քննող կարծես
քե՛ս ենեւին չկայ . որ շատ գարմանալի բան է :

Տեսնենք ուրեմն քե՛ս արդեօք մենք այս բանիս
ինչ պատճառ կրնանք գտնել :

Գիտենք որ ասկէց գրեթէ հազար տարի առաջ
երբոր Յոյնք եւ Լատինացիք իրարու դէմ կրօնա-
կան կոխներ բացին ու հետ զհետէ սաստկացու-
ցին , պատճառն էր այն երկու եկեղեցեաց պա-
տրիարքներուն մէջ ծագած վեճը քե՛ս արդեօք
մեջերնին մեծը ո՞վ է . « Ո՞վ ի նոցանէ համարիցի
մեծ : » Գիտենք որ ասկէց չորս հարիւր տարիի
չափ առաջ ալ՝ երբոր լատին եկեղեցին Լուտերի
եւ Կալվինի ձեռքովը երկու իրեք կտոր բաժնուե-
ցաւ ու այնչափ եւ այնպիսի բշնամութիւն ու
արիւնհեղութիւն եղաւ , պատճառը քանի մը հո-
գույ կրօնամոլութիւնը , փառասիրութիւնն ու շա-
հասիրութիւնն էր : Իսկ մեր ազգին մէջ տիրած
կրօնական վեճերուն գլխաւոր պատճառ նոյն
մարդկային կիրքերն են ըսելու կարծեմ քե՛ս իրա-
ւունք չունինք . վասն զի ոչ կրօնամոլութեան սու-
կալի կատաղութիւնը այնչափ սաստիկ է մերոնց
մէջ որ հաւատոյ համար կոյր ատելութեամբ մեկ-
գմեկ ջարդել ուզեն , անով արքայութեան արժանի
կրկանք ըսելով , ոչ փառասիրութիւնը այնչափ
տիրած է որ իրարու վրայ ճոխանալ կարենալու
յոյս մը անգամ ունենան , եւ ոչ իսկ շահասիրու-
թիւնը այնչափ կուրցուցած է մեկ կամ մեկալ
կողմն որ չտեսնեն քե՛ս ընդհակառակն՝ կրօնական
վեճերով ազգերնիս միշտ եւ օրէ օր աւելի ազ-
քրտցեր ու ակարացեր է : Իրացընէ անտանելի
ջերմ մըն է այս տաքութիւնը՝ որ քե՛ս ատեն ատեն
վրայ գայ եւ քե՛ս միակերպ բռնէ՝ ազգին կենդա-
նական եւ նիւթական պարարտութիւնը կը բամբ-
կընալեցընէ կը մաշեցընէ , չքողոր որ ոտք ելլէ
ազգը բարոյսպէս , եւ քաղաքակրթութեան
արեւուն կենդանարար ճառագայթները վայելէ :
Կրփութանք ըսելու քե՛ս մենք այս կրօնական
հակառակութեանց մեր ազգին մէջ այնչափ ար-
մատացեալ ու վնասակար ըլլալուն ընդհանուր
եւ գլխաւոր պատճառ այս միայն կրտսենենք որ ,
ինչպէս ասկէ առաջ ալ ըսինք , մեր ազգին մէջ
կրօնն ու ազգութիւնը ի արմէ գատելու սովորու-
թիւնը չէ մտած , եւ *հայտնի* ըսելով՝ խիստ շատ
մարդիկ աւելի կընհակրնան Հայաստանեայց եկե-
ղեցոյ հարազատ գաւակ ըլլալը՝ քան քե՛ս Հայկ
եանապետին սերունդը եւ անոր ու յաջորդացը

տիրապետած ու կառավարած երկրին բնակիչ
ըլլալը : Իրացընէ ծուռ եւ մոյար է այս կարծիքը ,
եւ ծուրիւնը ապացուցի կարօտ չէ ամենեւին .
վասն զի դեռահասակ տղու մըն ալ քե՛ս որ հար-
ցընես ու ըսես , Հայոց ազգը քրիստոնէայ ըլլալէն
առաջ ալ կան աշխարհիս երեսը քե՛ս չէ , հարկաւ
պատասխան կուտայ քե՛ս կար : Հարցու քե՛ս *հայու-
թիւն* ըսելը այն ատենները *կոսապաշտութիւն* ըսել
էր , չէ կըսէ : — Հապա ինչո՞ն հիմա *հայտնի* ըսե-
լով Հայոց հաւատքը կընհակընայ շատ մարդ : —
Ձեմ գիտեր պիտի ըսէ , եւ իրաւունք ունի : Տղան
չի գիտեր , բայց չափահաս մարդը անշուշտ պետք
է գիտնայ ասոր պատճառը :

Մեր ազգը քե՛ս որ կայ այսօրուան օրս աշխար-
հիս երեսը իբրեւ Հայ ազգ՝ ինչո՞վ է : Յայտնի բան
է որ ոչ իր սեպհական օրէնքովն ու կառավարու-
թեամբը կայ , ոչ իր հին հայրենեաց ինքնիշխա-
նութեամբը , շատ տեղ եւ ոչ իր նախնեաց խօսած
ազգային հայերէն լեզուովը : Հայրենիքը՝ այսինքն
Հայաստան աշխարհը՝ բաժնուած է իրեք մեծա-
մեծ տէրութեանց ձեռք , անոնց օրէնքներովը
կը կառավարուի , եւ իր լեզուն ամեն տեղ չէ կըր-
ցած կամ չէ ուզած պահել : Հիմա դենք քե՛ս
հաւատքի կողմանէ ալ մեր ազգին կէսը յոյն եղած
ըլլար , կէսը լատին , կեսն ալ մահմետական . ար-
դեօք ինչո՞վ պիտի խմացուեր քե՛ս այս կամ այն
մարդը ոչ յոյն է , ոչ լատին է , ոչ ռուս , ոչ քիւրտ ,
ոչ բիւրքմէն , ոչ պարսիկ , ոչ տաճիկ , ոչ մաճառ ,
ոչ լեհացի , ոչ իտալացի , հապա Հայ է ու Հայկայ
որդի : Կերպարանքովը , հագուստովը , սովորու-
թիւններովը , կատարելութիւններովը , պակասու-
թիւններովը : Բայց ոչ ապաքէն ասոնք այնպիսի
բաներ են որ կրնան ժամանակ անցնելով եւ կամ
կլիմայի փոփոխութեամբ քիչ շատ փոխուիլ , եւ
ոչ երբէք ապահով ու անվրէպ նշաններ եղած են
ազգ ազգէ գատելու : Ապա ուրեմն ինչ նշան կը-
մնայ այսօրուան օրս Հայու մը ազգութիւնը ցու-
ցընող եւ զինքը միւս ազգերէն զանազանող՝ եթէ
ոչ իր կրօնը կամ աստուածապաշտութիւնը . որ
քեպէտ ըստ եսկան մասանց հաւատոյ երեւելի
տարբերութիւն մը չունի ուրիշ քրիստոնէայ ազ-
գաց կրօններէն , բայց ըստ արարողութեանց եւ
ձիւսից՝ տարբերութիւնը խիստ մեծ է :

Արդ այս գաղափարը , այսինքն քե՛ս Հայոց ազ-
գութիւնը իրենց հաւատքին վրայ *միայն* մնացեր է
հիմա , այնպէս խորունկ տպաւորուած է մեր ազ-
գին սրտին մէջ որ ո՞վ որ Հայու մը կրօնին դպչի՝
ազգութեանը դպած կըսեպուի , եւ ո՞վ որ ուզէ

կրօնը անոր ձեռքէն անույ՛ կեանքը անողի պէս կերեւեայ աչքին. այս է անա պատճառն որ կրօնական վեճ, հակառակութիւն, պատերազմ, կռիւ, հաբճանք՝ պալտաս չեն մեր ազգին մեջ. եւ զարմանք չէ որ քանի որ իր կրօնին դպչողները շատեան՝ այս կռիւներն ալ պիտի շատեան. ասոր տարակոյս չկայ, եւ փորձը աչքերնուս առջեւն է : Գարձեայ կըսեմ, հայութիւնը (այսինքն հայկական կրօնը կամ աստուածապաշտութիւնը) մեր ազգին հոգին է. դուն կուզես իր հոգին հանել, կամ քէ ինքը այնպէս կըկարծէ, բնական է որ բոլոր ուժովը հակառակի՛ դեմ կենայ քու բռնութեանդ եւ ինքզինքը պաշտպանէ :

Քանք հիմա այն տեսնելու քէ արդեօք մեր ազգին հայութեանը դպչող բշխամիներ իրօք կը գտնուին քէ երեւակայեայ եղջերուաքաղներ են, եւ ազգերնիս արդեօք փոճ տեղը կըտազնապի կըխուճապի կաղաղակէ կըվիճի կընակառակի, քէ իրաւունք մը ունի վախնայու եւ տազնագելու :

Եւ նախ ասիկայ յայտնի է քէ Տաճկաստանի Հայերը, — խօսքերնիս ալ յատկապէս անոնց համար է, — ամենեւին վախ մը չունին որ Տաճիկք իրենց ազգային կրօնին դպչին, մանաւանդ Օսմանեան տէրութեան այժմու ազատամիտ կառավարութեան ատենը : Կըմնան քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ որոնց մեջ կընամարտի մեր ազգն ալ, այսինքն Յոյնք, Լատինացիք եւ Բողոքականք. Ասորիները չենք յիշեր՝ իբրևս աւելի հեռաւոր : Սրղ Հայոց կրօնին դպչողները յունադաւան ազգաց կողմանէ հիմակուան ատենս միայն Ռուսները կըսեգուին. բայց նախ՝ ինչպէս որ ըսինք՝ մեր խօսքը հոս Տաճկաստանի Հայոց համար է. եւ երկրորդ՝ Ռուսաց ալ իրենց երկրին մեջ Հայոց դաւանանքին խառնուիլ ուզելը կամ երեւակայութիւն է, եւ կամ մասնաւոր Ռուսներու կողմանէ միայն տարադէպ նախանձայութիւն, եւ ոչ քէ տէրութեանն ու ազգին կողմէն յատուկ ջանք եւ ապօրինաւոր բռնադատութիւն : Այս այսպէս ըլլալով, Տաճկաստանի Հայոց վախը երկու տեսակ բշխամիներէն միայն կըմնայ, եւ անոնց դեմ է անա որ ինքզինքը պաշտպանելու կաշխատի, ինչպէս որ յայտնի կըտեսնենք :

Լատին միսիոնարները, եւ անոնց ճամբան բռնող հայ քարոզիչները ունիքոտաց ժամանակէն մինչեւ մեր օրերը մեծամեծ երկպառակութեանց ու շփոթութեանց պատճառ եղեր են մեր ազգին

մեջ : Անոնց ըրած քանդմունքներուն տխուր արեւակներն են Զմիւռնիոյ Զանկեցիները, Լեհաստանի ու Մաճաստանի սզգամոտաց Հայերը, Իտալիոյ անհետացեալ հայ ժողովուրդները, եւ այլն եւ այլն : Անոնց պատճառաւ է նաեւ մեր ազգին այնչափ ատելութիւն ուէնեալը ընդդէմՓռանկաց եւ ամենայն *Ֆրանկոմեան*, այնպէս որ երկար ատեն նոյն իսկ Փռանկաց քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնները, լեզուները, արհեստները զգուելի եւ խորշելի երեւցած են մերագնեայց : Քող որ ազգին մեջէն անոնց կրօնին ու սովորութեանցը հետեւող մասը, այսինքն լատինացեայ կամ լատինասեր մասը, շատ անգամ սոսկալի հալածանքներ ալ կրեր է մինչեւ մեր օրերը, այսինքն մինչեւ որ այն մասը ստիպուեցան կերպով մը ինքնազուխ ըլլալու, — որ միշտ պրտող է հալածանաց, — եւ լատին ու լատինասեր առաջնորդաց ձեռքը մնալու բոլորովին : Լատինացոց կողմանէ ասանկ :

Քսան տարիէ մը ի վեր ալ բողոքական քարոզիչները հին ատենի լատին միսիոնարաց ճամբան բռնել են, եւ ազգին՝ իր հայութեանը սաստիկ յարեայ մասին ետեւէն ընկած՝ իրենց կողմը կուզեն ձգել : Շփոթեցաւ խեղճ ազգը առջի բերան, բայց այս նոր տեսակ ֆրանկոմեան մեկէն ի մեկ դեմ չկեցաւ. վասն զի կըտեսներ որ մեկ կողմանէ բողոքականները ծանրաբարոյ եւ ուսումնական մարդիկ են. անկեց ի գատ՝ Լատինացոց հակառակութիւն կըցուցընեն. մեկալ կողմանէ լատին միսիոնարաց ու լատինասեր Հայոց բռնած լեզուէն ալ տարբեր լեզու մը կըբանեցընեն, այսինքն ձեր ազգութեանը չենք ուզեր դպչիլ կըսեն Հայոց, մանաւանդ քէ հայերէն աշխարհարար լեզուն իրենք կըսովրին ու անով զանազան գրքեր կընրատարակեն : Սակայն տասը տարի մը եղաւ չեղաւ, տեսան ազգայինք որ բողոքականաց հետ շատ ընտանեւար տեսնուողները իրենց եկեղեցոյն աւանդութիւններէն ու արարողութիւններէն, որով եւ ազգութեանէն, քանի կըբրան կըպաղին ու կընեռանան. ասով վախը տիրեց մեջերսին, նախանձայութիւններէն վառուեցաւ, խրատութեան ձեռք զարկին, պատասաւմը փութացուցին, եւ բողոքական հայ ժողովրդեան բանակ մըն ալ կանգնեցաւ ձախ դին, ինչպէս որ հոովմեական Հայոց բանակ մը կանգնուած էր աջ գին :

Գրեքէ առաջին անգամն էր որ երկու բանակէն ալ լսեցին Հայք ան ատեն այս երոպացոց մեջ

սովորական դարձած խօսքը բէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : » Սարսափը առաւ զիրենք, սկսան վախնայ որ չըլլայ բէ ազգին հին ու բուն հաւատքը մէկդի դնել ուզողները ազգին գոյութիւնն ալ վերցընեն, այսինքն բարոյապէս եւ նիւթապէս մեղքընեն զինքը . ուստի եւ աղմուկը քանի զնաց սաստկացաւ : Առաջ որ միայն հոովմեական քարոզչաց դէմ իրենք զիրենք կը պաշտպանէին Հայք, հարկադրեցան այնուհետեւ բողոքականաց դէմ ալ պաշտպանել . եւ ինչպէս որ այսպիսի տագնապներու մէջ շատ անգամ կը պատահի, բուն իրենց մէջ ալ տարածայնութիւն մը ընկաւ մօտ տարիներս, բեպէտ եւ կըլլուանք որ շատ ջտեւէ : Տարածայնութիւն մը որ ըստ ինքեան խիստ շուտով վերցուիլը դժուար պիտի չըլլար՝ բէ որ երկու կողմէն ալ իրարու միտքը հասկընային . վասն զի անտարակոյս եական խնդիրներուն վրայ կը միաբանէին, երկրորդական խնդիրներուն վրայ կը միաբանէին, երկրորդական խնդիրներուն վրայ կը միաբանէին, եւ իրենց խաղաղասեր ու միաբանասեր վարմունքովը կը ցուցնէին իրենց ոսոխներուն բէ չեն կրնար անոնք այսուհետեւ ազգին մնացած մասին երկպառակութիւններէն օգուտ քաղելու յոյս ունենալ, եւ ոչ ալ անլի տկարացընել գայն եւ իրենց որս ընել : Կրճակըցընէին անոնց եւ ուրիշներուն բէ « Մենք ալ իրաւացի կը ճանչնանք եւրոպացոց համար, շատ ալ օգտակար անոնց գոյութեանն ու զօրաւոր մնալուն՝ այն ճշմարիտ առածը բէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : » Բայց Տաճկաստանի Հայոց համար, *գէթ առ այժմ*, անոր ներհակ՝ մեծապէս վնասակար կը համարինք (կըսէին) այդ առածին տարածուիլն ու գործադրութիւնը, որովհետեւ առիկայ համարձակ դուռ մը կը բանայ մեր խեղճ ազգին մէջ ամեն տեսակ հաւատքի մտնելուն : Իսկ արդ հաւատք հաւատքի հակառակ է, եւ օր մը չէ նէ օր մը կոխ կը բացուի մէջերնին, ու իբրեւ այն կոխը դաղըցընելու հնարք՝ նոր նոր ազգապետներով ժողովուրդներ կը գատուին կեցնեն ազգեն, — ինչպէս որ երկուքը անակրտեսներք, — ըսել է բէ ատեն պիտի գայ որ *հայութիւն* պիտի չմնայ աշխարհիս երեսը : Ուրիշ բան էր բէ որ մեր Հայոց ազգը իր ազգութիւնը անխառն պահելու համար՝ հաւատքէն ի գատ ուրիշ ապահով ապաստանարան մը ունենար . խօսքի համար՝ եւրոպացի ազգաց պէս առանձին ազգային օրէնսդրութիւն, սեպհական հայրենիք, եւ ինքնիշխան կառավարութիւն՝ որ մեր ազգին

այժմու հանգամանացը նայելով մտածելու բան ալ չէ : »

Բայց վախեմ բէ խօսքերնիս աւելորդ տեղը երկընցուցած պիտի սեպուինք խորագետ ընթերցողաց առջեւ՝ բէ որ չփութանք այս հատուածը երկու համառօտ բայց ամենահարկաւոր խորհրդածութիւններով վերջացընել : Առաջինը այս է բէ որովհետեւ ժամանեան Վեհափառ ինքնակալը իւր կայսերական մեծ եւ նոր հրովարտակին մէջ կը պատուիրէ որ « Ամենայն քրիստոնեայ ժողո՞ « վուրդք եւ ուրիշ մանմետական շեղող հպատակ « ները պարտական են՝ որոշեալ ժամանակի մը « մէջ՝ իրենց հիմնական արտօնութիւնները աչքէ « անցընելով քննելու այն ժողովներով որ իմ կայ « սերական հաճութեամբս ու մեծի Դրանս վերա « տեսչութեամբը մասնաւորապէս այս բանիս « համար պատրիարքարաններուն մէջ պիտի « ձեւանան . այս ժողովները այժմու ժամանակիս « վայլած քաղաքակրթութեան եւ ուսումնակա « նութեան համար պէտք եղած բարեկարգութիւն « ները պիտի մտածեն ու իմ կայսերական Դրանս « պիտի ծանուցանեն ¹ : » Ուր որ այսպիսի ազատական պատուէր մը կայ, կըսեն ոմանք, արդեօք օրինաւոր չէ գոնէ փափաքիլը որ այն առաջարկուելու *բարեկարգութեանց* մէկն ալ այս ըլլար . այսինքն իւրաքանչիւր քրիստոնեայ ժողովրդոց (մենք ըսենք Հայոց) հոգեւոր գլուխները իրենց իշխանութեանը մէջ հաստատուելէն ետեւ, (զոր օրինակ լուսաւորչական Հայոց Պատրիարքը, հոովմեական Հայոց Նախագահը, բողոքական Հայոց ժողովրդապետը,) մեկ գերագոյն ժողով մըն ալ ձեւացընել քաղաքական խնդրոց որոշմանը համար՝ երկու իրեք ժողովրդոց ալ գլխաւորներէն ձեւացած . որով բեպէտ եւ ազգը կրօնի կամ դաւանանքի կողմանէ ալ եւ ալ ժողովուրդ բաժնուած ըլլայ դժբաղաբար, գոնէ քաղաքական յարաբերութեանց կողմանէ ազգային միութիւն մը ունենայ : Թէ որ այս բանս յաջողելու

¹ « Երկրորդական վե րեպատիւնը դայրը միալիմէի սայիրներէն ներ պիւր ձեւատքի պիւր մէկը մուսայեկէն իջինտէ խմբիյագար վե մուսայիյարը հազըրէկերինին րույէր վե մուսայեկէնտինէն իպրիտար իլէ, օլ պագատ վագրըն վե կերէք ասարը մետեկիյէր վե մալիմանըր միւքրէսիպէնին իճապ իրաիւրոյի իսլամարը՝ իրատէ վե րեկսիպէ շանանէմ իլէ, վե պնալը ալիմիզին նեգարէրի բանըրնտա օլարագ՝ մախտուսէն փարրիքնանէլրտէրէքիլ օլունանագ մեճիլիւր մարիֆէրիլիլ պիւ-միւզարէրէ, ձանիպի պնալը ալիմիզէ արդ ու իփատէ իրմէյէ մեճպուր օլարագ : »

ըլլայ, անա այն ատենը միայն կրնայ ամեն մարդ աջօք տեսնել եւ անխռով սրտի վկայել թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, կրօնը ուրիշ բան : »

Երկրորդ ըսելիքնիս այլ այս է թէ որչափ այլ փափաքելի բան ըլլայ ազգի մը մէջ կրօնի միութիւն պահելը, սակայն կարելի չէ արգիլելն որ մէջը այլ եւ այլ դաւանանքներ չմտնեն. եւ ոչ միայն կարելի չէ, այլ եւ ոչ օրինաւոր եւ օգտակար բան է այնպիսի արգելքը բռնութեամբ առաջ տանիլը. վասն զի բռնութիւն ըսածդ միաբանող չէ, ինչպէս որ կրկարծուի սովորաբար, հապա բաժանող ու ցրուող է :

Բայց որովհետեւ այս նիւքը շատ ծանր է եւ մասնաւոր մտադրութեան արժանի, ամսագրոյս յաջորդ թերթին մէջ խղճմտանքի ազատութեան վրայ տեղն ի տեղը խօսելու միտք ունինք. այն ատեն ասիկայ այլ աւելի կը պարզենք :

ԱՆՈՒՆ, ՄԱԿԱՆՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ազգի մը բարքին յայտնի նշան մը եւ ուրիշ ազգերէն գատող սովորութեանցը զլխաւորներէն մէկն է՝ մէջի մարդկանց տրուած անունը, մականունը եւ պատուանունը. եւ ասոնք այնչափ սերտ ու գարմանալի կապակցութիւն մը ունին ազգային պատմութեան հետ որ կերպով մը անոր մէջմէկ համառօտութիւնները կամ արձանագրութիւնները կրնան համարուիլ :

Եթէ ուզեինք ամենայն ազգաց այլ անուանադրութեան պատմութիւնը գրել, իրացընէ շատ հետաքրքրական եւ մեծահատոր գիրք մը կրնար ըլլալ. բայց մտքերնիս առ այժմ միայն մեր Հայոց ազգին հին եւ նոր անուններուն՝ մականուններուն ու պատուանուններուն վրայ խօսիլ ըլլայով, երեք յօդուածի մէջ կամփոփենք այս հարկաւոր գիտելիքը : Եւ նախ տեսնենք թէ հին ատենները Հայք ինչ անուն կրղնէին իրենց որդւոցն ու հիմա ինչ անուններ կրղնեն՝ Հայաստանի մէջ եւ դրսի երկիրներ :

Ա.

ԱՆՈՒՆ.

Յայտնի է թէ անուանադրութեան կերպերուն մէջ ամենէն բնականը՝ որով եւ ամենէն պատուականն ու գեղեցիկը անտարակոյս այն է որ տղուն բնաւորութեանը եւ կամ մասնաւոր

մէկ կատարելութեանը, յատկութեանը, կամ թե անոր ծնած ատենը պատահած զիպուածին հետ յարմարութիւն մը ունի : Անոր համար կը տեսնենք որ ջրհեղեղէն թէ առաջ եւ թէ ետքը նահապետաց մէջ սովորութիւն եղած էր այս կերպով անուն դնել իրենց գաւկրներուն. որով ամեն մէկ ազգատոհմին մէջի անձինքը մէջմէկ կենդանի յիշատակարաններ կը դառնային, եւ անոնց բովանդակութիւնը՝ մարդկային ազգիս պատմութիւնը կը լլար : Այս բանս յայտնի կերեւնայ սուրբ գրոց մէջ. ինչպէս Աբրահամ, որ հայր ազգաց կընշանակէ, Իսահակ՝ ծիծաղ, Յակոբ՝ խաբող, Մովսէս՝ ջրածին, Յէտու եւ Յիսուս, փրկիչ, եւ այլն :

Մեր ազգին մէջ խիստ հին ատենի՝ այս ինքն Հայկազանց ժամանակի անունները գրեթէ ամենն այլ մէջմէկ նշանակութիւն ունեցած կերեւնան : Անոնցմէ մինչեւ հիմա մնացած քանի մը անուններուն ստուգաբանութիւնը շատ աւելի զիւրին կը լլար՝ թէ որ գոնէ Խորենացոյն յիշածներէն ամենուն վրայ այլ պատմական տեղեկութիւններ ունենայինք : Իրաւ է որ Գրիգոր Մագիստրոս հնասեր եւ հնագետ իշխանը այն անուններէն մէկ քանին կը ստուգարանէ, բայց չենք գիտեր որ արդեօք անոնց վրայ մեր չունեցած տեղեկութիւններն ինքը ունէր, թէ առանց ունենալու՝ մակարերութեամբ միայն ստուգաբանութիւններ կընէ, ինչպէս որ հաւանական է : Հոս մենք օրինակի համար՝ Հայկազանց անուններէն անոնք միայն դնենք որ գրեթէ հասարակ բառեր ըլլայով՝ ստուգաբանութեամբ քաշքշուելու անգամ կարօտ չեն, ինչպէս ասոնք. Անուշ, Առնակ (այր քաշ), Արբուն, Բագուկ, Գառնիկ, Գին, Գիսակ, Գոռակ (գոռացող, գոռոց), Դատ, Զարմայր (գարմանալի այր), Ընձակ (ինձ փոքր), Հաւանակ (հեզիկ), Հոյ (փառաւոր, ուստի եւ հոյակապ), Հրաջեայ, Հօրոյ (հայրաբարոյ կամ հայրանման), Յուսակ (յուսիկ), Նորայր, Պաճոյճ (գարդարուն), Պերճ, Սարինիկ (իբր սարենի, սարի նման խարտիշագեղ), Սլաք, Սկայորդի, Սուր, Վարժ, Յոյակ եւ այլն : Հարկ չէ ըսել թէ այս անունները որչափ իրարմէ սիճրուն, իրարմէ գեղեցիկ են, եւ հայկական զիւցազներգութեան մը փառաւոր զարդարանք ու կենդանութիւն կրնան տալ :

Արշակունեաց բագաւորութեան ատենները, անկէց այլ առաջ ու ետքը, սովորութիւն եղած կերեւնայ մեր ազգին մէջ բնական կերպով մը՝

այն ժամանակները օրագրերը ազգին անուններն առնուլ, այսինքն Պարբեւաց եւ Պարսից : Ասոր յայտնի ապացոյց կրեան ըլլալ ասոնք . Արշակ (պրս. *արշէք* կամ *աշէք*), Վաղարշակ (*ալէշաշէք*), Վաղարշ (*ալէշաշ*), Պերոզ (*փիրուս* կամ *Փիրուզ*), Խոսրով (*խիսրէվ*), Մինդրատ (*մինդրատատ*), Ածիանակ (*էժաէրնա*), Շապուհ (*շափուք*), Վրամ եւ Վահրամ (*ալէհրամ*), Ներսէն, Ներսէս, եւ այլն : — Ինչպէս որ Արշակունեաց ժամանակը մեր պատմութեան ամենէն փառաւորը կրնամարտի իրաւամբ, այսպէս այն ատենի մարդկանց անունները երկար ժամանակ ազգին մէջ մնացին՝ նաեւ այն քաղաւորութեան վերջուելէն ետեւ . այնպէս որ Պարսից եւ Պարբեւաց անուններ կան որ մինչեւ Ռուբինեանց ժամանակները, եւ մեկ երկուքը անկէց ետքը մինչեւ մեր օրերն անգամ մնացին, մանաւանդ անոնք որ սրբոյ մը անուն ալ եղած են ատենով . ինչպէս Տանատ, Վարդ, Վարդան, Վասակ, Վահան, Հմայեակ, Հրահատ, Ներսէս, Ատոմ, Խոսրով, Գարեգին եւ այլն :

Հայաստանի յոստաւորութեան ատենէն ետքը հին եւ նոր կտակարանէն մեշի սրբոց անունները սկսան սովորական ըլլալ մեր ազգին մէջ, քեպէտ եւ հին Պարսից ու Հայոց անուններն ալ մեկէն ի մեկ զդադրեցան : Քիտելու բան մըն ալ այս է որ նահապետաց եւ մարգարէից անուններուն մեր ազգին մէջ աւելի գործածուիլը ոչ այնչափ ի Յունաց առնուած է՝ որչափ յԱսորոց . ինչպէս ասոնք, Աբրահամ, Գաիթ, Մովսէս եւ Մուշէ, Սահակ, Եղիշէ, Գանիէլ, Հարէլ, Մելքիսեղ, Մարուտաղա, Իսրայէլ, Սամուէլ, Եփրեմ, Չաքարիա, Եզրաս կամ Եզր, Մազաքիա, Անանիա, Ազարիա, Միսայէլ, եւս եւ Սեղրաք, Միսաք, Արեղնագով եւ այլն : Բայց նոր կտակարանի սրբոց եւ առաքելոց անուններն աւելի սովորական եղան . ինչպէս Յովնաննա, Յովնան, Պետրոս, Պողոս, Յակովբ, Մատթէոս, Ղուկաս, Ղազար, եւ այլն :

Բազրատունեաց քաղաւորութեանն ատենը քեպէտ քանի մը նոր անուն ալ կար մտած Հայոց մէջ, ինչպէս Աշոտ, Սմբատ, Բագարատ, Աբաս . բայց որովհետեւ նոյն ժամանակները Հայաստանի մեկ մասը Արարացոց հարկատու էր, եւ մեկ մասը Յունաց, անոր համար Մեծին Հայոց կողմերը կրճատուէին նաեւ քանի մը Արարացոց անուններ, ինչպէս Ապխարիայ, Հասան, Աբուսահլ, Ապլասար . իսկ

Յունաց կողմի Հայերը շատ աւելի անուններ առին Յոյներէն . ինչպէս, Բարսեղ կամ Վասիլ, Կոստանդին, Թեոդորոս կամ Թորոս, Լեւոն, Սարգիս, Մինաս, Գեորգ : Ռուբինեանց ժամանակն ալ երոպական անուններ մտան Հայաստան, քեպէտ եւ խիստ քիչ . ինչպէս Կիտ կամ Գուիտոն, Չապէլ, Ֆիլիպ, Ճիւսն : Եւ այսպէս՝ Թարգմանեաց ատենէն, այսինքն հինգերորդ դարէն մինչեւ մեր ազգին մեջէն քաղաւորութեան վերջնաւը, որ չօրեքտասաներորդ դարուն ետքերն եղաւ, տեսակ տեսակ անունները քանի գնացին շատցան . միայն քէ խիստ հին անունները սկսեր էին արդէն մոռցուիլ, ու անոնց տեղը նորերը բռներ էին . ոչ միայն Տիգրան, Երուանդ, Չարեն, Շաւարշ, Պարեա, Հայկակ եւ ասոնց նման անունները չէին լսուեր, այլ եւ ոչ Արտաշէս, Արտաշիր, Վահան, Սուրեն, Մինրան, Աշոտ, Ատոմ, Առիւծ, Գուրգէն, Կորիւն, Արձան եւ ասոնց նման ուրիշ փառաւոր անունները :

Գանք անիշխանութեան ժամանակի անուններուն որ մինչեւ մեր օրերը կրնանին : Ասոնց վրայ երկու բան կայ դիտելու . մեկը այս որ չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ եւ ինչ առոյժ սովորութիւն մը մտեր է, կամ քէ արդէն մտած սովորութիւնը շաացեր է՝ տերունական տօներէն եւ շատ մը սուրբերու մեկտեղ տրուած բաներէն անուն դնել մարդկանց . զոր օրինակ, Աւետիք կամ Աւետիս, Գալուստ, Յարութիւն, Համբարձում, Խաչիկ, Խաչատուր, Խաչերես, Վարդերես, Աստուածատուր, Քրիստոսատուր, Տիրատուր, Մխիթար, Մանուկ, Մարտիրոս, Հայրապետ, Մարգար, Նահապետ, Առաքել, Կարապետ, Մկրտիչ, Նշան, Թագուր, Չատիկ, Լուսիկ, Տօնիկ, եւ այլն : Այս սովորութիւնը որչափ ալ զարմանալի երեւնայ, մանաւանդ օտար ազգաց առջեւ, սակայն պախարակելի բան մը չէ . փասն զի գոնէ հայերէն են բառերը, ուրիշներէն մօրացուած կամ փոխ առնուած չեն սկսուիր :

Իսկ երկրորդը այս է, որ իրացրէն պախարակելի է, քեպէտեւ աշխարհիս ամէն կողմն ալ՝ ուր որ Հայերը տարածուած են՝ մտեր է . այսինքն ոչ միայն օտար ազգաց անունները առնուլ, իբր քէ Հայոց լեզուին մէջ անուն մնացած չըլլար, այլ եւ շատ տեղ եւ շատ անգամ՝ Հայոց մէջ սովորական եղած մեկ անունին ձեւը փոխել ու նոսմի կամ սուսի, տաճկի կամ իտալացոյ, ուլանի կամ մաճառի կերպ մը տալ

անոր : Օտարազգի անուններուն օրինակ ըլլան ասոնք . Վիչեն կամ Վենեան , Մարքին , Օգոս , Ջերոնիմոս , Ֆրան կամ Ֆրանչիսկոս , Եղուարդ . օտարացածներուն ալ՝ որ խիստ բազմաթիւ են՝ ասոնք . Փերրաք , Փաւլաքի , Անտոնաքի , Արքինաքի , Միքիք (Մկրտիչ), Իւան (Յովնաննէս), Օսիփ (Յովսէփ), Թաուս (Թորոս), Եաղուպ (Յակոբ), Ժօրժ կամ ճորճի (Դեօրժ) Հիւտավերտի (Աստուածատուր), Փօլ (Պողոս), Ճուգե կամ Ժօգե՛ի (Յովսէփ), Եանուշ (Յովնաննէս), Եօշքա կամ Եօզիք (Յովսէփ), եւ այլն :

Այս հատուածը չենք ուզեր լմնցընել՝ առանց յիշելու մխիբարութեամբ սրտի որ տասներինգ կամ քսան տարիէ ի վեր Տաճկաստանի Հայոց, եւ մանաւանդ Կոստանդնուպօլսոյ եւ Զմիւռնիոյ

բնակչացը մէջ գովելի ջանք մը կայ օտարազգի անունները ձգելու , եւ կամաց կամաց ազգային անունները շատցընելու . ինչպէս Տիգրան, Վահան, Տիրան, Սուրեն, Խորեն, Արշակ, Գարեգին, Սմբատ, եւ այլն : Կրփափաքինք որ այս ջանքը օրէ օր աւելնայ, եւ խոնական ընտրութեամբ այնպիսի անուններ տրուին տղայոց որ անով սրտերնուն մէջ իրենց անուանակից քաջին կամ սրբոյն կատարելութեանցը հետեւելու փափաքն ալ արմատանայ, եւ ազատ մնայ այն յանդիմանութենէն որ մեծն Աղեքսանդր ատուր է ատենով Աղեքսանդր անունով մարդու մը . « Կամ անունդ փոխե եւ կամ վարքդ : »

(Շարայարութիւնը յաշորդ բոսոյն մէջ :)

ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒ ԲՈՊԱՅ

ՍՈՒՐԲ ԳԵՐՄԱՆՈՍ ԱԻՔՍԵՐՍԻ .

Փարիզու հին ու անուանի շէնքերուն մէկն ալ այս եկեղեցին է, որ Լուվրի պալատին դիմացը կիչնայ , աշ կողմը Քիլպերիկի՝ փողոցին վրայ կրնայի, ձախը փողոց Քանանայից բնուած ճամբուն վրայ . եւ թեպէտ ասիկայ դիպուածական բան մըն է, բայց զարմանալի կերպով մը կրճկայէ այս պատմական ճշմարտութեան թէ թագաւորութիւնն ու քանանայութիւնը ատենով ամենայն քրիստոնեական շինուածոց երկու կամարակապները սեպուած էին :

Եկեղեցւոյն ճակատը թեպէտ սիւնազարդ գաւիթ մը կայ, բայց ոչ զարդարուն է եւ ոչ հոյակապ տեսք մը ունի . ընդ հակառակն ցած ու ներս գնացած է, եկեղեցւոյն մէջն ալ աւելի ցած : Գաւիթն ներսի կողմը հարուստ նկարներով զարդարուած է, եւ պատերուն վրայ շատ մը սրբոց գլուխներ կան, բայց աւելի գոյներուն կենդանութեանը կողմանէ նշանաւոր են՝ քան թէ զժազրական ճարտարութեան կողմանէ : Բոլոր այն

SAINT-GERMAIN-L'AUXERROIS.

En face de la colonnade du Louvre s'élève l'église Saint-Germain-l'Auxerrois. Ce monument appuie sa droite à la rue Chilpéric, et sa gauche à la rue des Prêtres, c'est-à-dire à la royauté et à la religion. Le symbole est frappant, et le hasard ici a servi à la manifestation d'une grande vérité historique : royauté et religion : c'était en effet, autrefois, comme les deux arcs-boutants éternels et inévitables de tous les monuments chrétiens.

L'église, de ce côté, offre le spectacle d'un portique, qui ne brille cependant, il faut l'avouer, ni par l'opulence de ses sculptures ni par la majesté de son déploiement. Il est très-bas et très-couvert, même pour l'église, qui est pourtant très-basse elle-même. L'intérieur de ce portique est peint avec un riche éclat; plusieurs figures avec auréole rayonnent là sur le mur, plutôt par la pompe des couleurs que par l'expression intelligente des lignes. La tête de

¹ Գաղղիոյ Քիլպերիկ կամ Շիլպերիկ Ա. թագաւորը անուանի է

իւր շարագործութեանցը համար . սպանոսեցաւ 584ին :

կերպարանքներուն մէջ տիրողը Քրիստոսի Տեառն մերոյ գլուխն է, յիւրախ լուսապայծառ ու փառաւոր՝ բայց քիչ մը հասարակ. վասն զի գծագրութիւնը չափէ դուրս կանոնաւոր եղած է, եւ հին յունական ձեւով նիւթապէս նկարուած : Այս ալ կայ որ նկարները տեղ տեղ աւրուեր են, տեղ տեղ ալ պատը քափքըփեր է. անով այն որմնակարը հնուրեան ու ազնուրեան կերպ մը ատեր է, եւ ուրիշ պակասութիւնները գոցելով՝ նշանաւոր պատկերի տեղ կանցնի վեր ի վերոյ նայողներուն առջեւ :

Եկեղեցոյն մէջ որ մանես, սիրտդ կերպով մը կրկապուի անոր, եւ ջես զիտեր քէ ինչէն է. յայտնի է քէ ոչ հարստութիւնը եւ ոչ փառահեղ պայծառութիւնն է այն տպաւորութիւնը վրայ ընողը, եւ սակայն ջես կրնար զարմանքդ բռնել : Այս զգացմունքը երեք բանէ առաջ կուգայ. այս ինքն լուսոյն մընշող զարնուածքն, զարդարանքներուն անուշ հնուրենէն, ու բուն եկեղեցոյն պատմական յիշատակին մեծութենէն :

Երեք կամարակապ բաժնուած է եկեղեցին, եւ ամենուն մէջ ալ լոյսը շուքին հետ այնպէս զեղեցիկ յարմարութեամբ մը խառնուած է որ կարծես քէ մարդուս հոգին իր վերջալոյսը կը տեսնէ, ու աշխարհիս փախստական շուքերէն բաժնուելով՝ երկնից պայծառութեանը մէջ կըսկըսի մտնել :

Մէջտեղի կամարակապին վերի կողմնական պատերը սեւ փայլուն ու փառաւոր փորուածքներով զարդարուն տախտակներով պատած են. ժամանակին հնուրեամբն ու քանդակողին ճարտարութեամբը այն տախտակամածը մեծավայելուց տեսք մը ատեր է :

Եկեղեցին նուիրուած է յանուն սրբոյն Քրիստոսի Աւքերացոյ, ¹ ուստի եւ Փարիզու խիստ հին փառաւորութիւնները կըձգէ Գաղղիացոց միտքը, այսինքն սրբունոյն Գենովափի կամ Փենուիեվի քաջութիւնն ու առաքինութիւնը՝ որով Փարիզ բշխամեաց յարձակմունքէն ազատեր է :

Անկեց ի գատ, այն եկեղեցին երկար ատեն Գաղղիոյ քաղաւորաց եկեղեցին է եղեր՝ երբոր քաղաւորները եկեղեցի կերբային ² :

Լուսը ըսուած քաղաւորական պալատին ղիտար

Jésus-Christ entre autres, qui domine tous les groupes, est une figure trop splendidement éclairée, et pas assez idéalisée et sereine; les lignes, très-régulières, en sont trop compassées: la pensée est trop grecque et l'expression trop matériellement anti-grecque. Du reste, les peintures sont effacées en quelques coins, le mur se décharne en d'autres, et cela donne à la fresque un air de vieillesse et de majesté qui supplée pour beaucoup à l'inspiration, et trompe la bonne foi des observations superficielles.

L'intérieur attache l'âme par un je ne sais quoi qui n'est ni l'admiration des richesses ni le respect des majestés. Ni grandiose, ni resplendissante, cette église a pourtant dans son enceinte des séductions auxquelles on ne résiste pas. Trois choses contribuent à lui donner ce caractère: le ton religieux de sa lumière, le parfum antique de ses ornements, la grandeur de son histoire.

Elle est coupée en trois nefs, et, dans chacune, la lumière se mêle si purement, si chastement avec l'ombre, qu'on dirait ce crépuscule de l'âme qui va monter en haut; et où reluit déjà, mêlé aux ombres fuyantes de la terre, le jour illuminé du ciel.

La nef du milieu est latéralement ornée, en montant vers l'autel, de boiseries noires et reluisantes, à champs superbement explorés de coups de ciseau, où le temps a mis sa majesté et où l'art a posé sa grandeur.

Enfin cette église est dédiée à saint Germain d'Auxerre. Sa vue rappelle ce souvenir, et par lui ressuscite la gloire trop oubliée du vieux Paris sauvé de l'invasion: Geneviève. Autrefois, Paris cherchait la gloire dans l'héroïsme, et l'héroïsme dans la vertu.

Saint-Germain-l'Auxerrois a de plus été longtemps l'église des rois, quand les rois allaient à l'église.

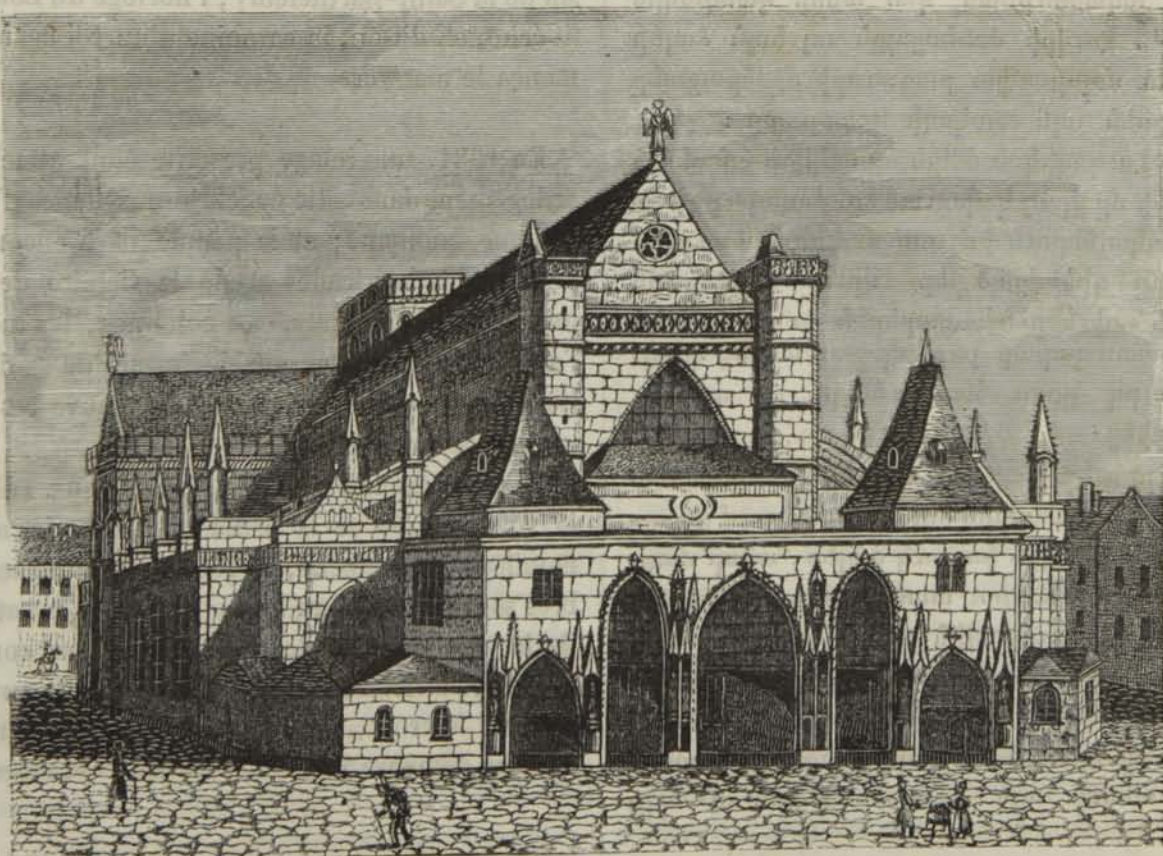
Placée en face du Louvre, comme un avertis-

¹ Գաղղիոյ Օքսեռ (կամ Աւստիտոլորն) քաղաքին եպիսկոպոսն էր մեր բարգմանչաց ատենները 428ին :

² Ետերը իրենց պալատին մէջ մատուռ շինած ըլլալով, հոն կըկատարէին իրենց հոգեւորական պարտքերը :

մացն ըլլալով, խրատ մըն է որ շատ անգամ անհանգիստ ըրած պիտի ըլլայ պալատին պարերն ու հանդեսները եւ ուրիշ ունայնութիւնները : Նոյն եկեղեցւոյն մէջ մեծամեծ առաքինութիւններ պատմուած ու շատ գաղտնիք խոստովանուած են . Լուդովիկոս Թ քերեւս այն սեղանին առջեւ իր առաքինութիւնները դուրս հանած է¹, Փրանկիակոս (Փրանսուա) Ա իր տաշփանաց ստրջանքը², Կարոլոս Թ իր սրտմա-

sement de l'éternité, elle a souvent peut-être troublé la folie de ses bals et la licence de ses fêtes : c'était comme l'œil de Dieu toujours ouvert sur des voluptés toujours frémissantes. Tour à tour, dans son enceinte, elle a reçu des épanchements, des confidences et des aveux : Louis IX a raconté peut-être aux échos de cet autel les secrets de sa vertu, François Ier les remords de ses amours, Charles IX les tristesses de son épuisement. Et, quand on

Սուրբ Գերմանոս Ապօստոլացի .

շուքը³ : Քանի որ կրտսեանս այն եկեղեցւոյն մէջ խոր լուսիւն մը տիրած, ինքզինքդ աւերակաց եւ ստուերաց մէջ կրկարծես . եւ սակայն տաճարին հոյակապութիւնը երբայով կաւելնայ,

écoute, dans ce sanctuaire, le silence dont il est toujours plein, on croirait vivre au milieu des ruines et des ombres; et Saint-Germain grandit encore, car il ajoute alors en quelque sorte à la

¹ Սուրբն Լուդովիկոս, որ բազաւորեց 1226ին :
² Քազաւորեց 1515ին, անուանի եղաւ ուսումնասիրութեամբ, եւ անտաւոր ու բուրամորք վարուքը :

³ Քազաւորեց 1560ին. անգուր ու կրօնամուլ բնութեամբք ատելի եղաւ. հպատակներուն, եւ խառնագնաց վարքովք զգուելի :

վասն զի անցածին յիշատակութեանը հետ գերեզմանական անառորութիւնն այլ կը խառնուի :

Բայց սրբոյն Գերմանոսի եկեղեցւոյն բոլոր պատմութիւնը՝ այս կամ այն բազաւորին խորանի մը առջեւ ընկած ազօրք ընելովը միայն չլմըննար : Հիմակուան մարդկանց աչքին առջեւ այն եկեղեցին աւելի ասով կենդանութիւն մը կառնու որ ատենով մեծամեծ աւերմունքներու պատճառ եղեր ու բազմադէտ փորձանքներու հանդիպեր է :

Այն եկեղեցիէն ելած է 1572ին կես գիշերուն ատենը Սուրբ Բարբուղիմէոսի հայածանքը խրդմտանքի ազատութեան դեմ անոր զանգակին ձայնովը ¹. Լուսիւրի ժամացոյցն այն նոյն ձայնը կրկնեց, եւ մոլորամիտ բազաւորի մը հրացանը սկսաւ կըսեն այն սոսկալի կոտորածը :

1831ին Լուզովիկոս ԺԶին պատկերը անանուն քաւարանի մը վրայ կախուած էր. ժողովուրդն որ դեռ անցակալներուն փողովն ու երեքօրեայ յաղթութեամբը գինովցած էր՝ վրեժը եկեղեցւոյն պատերէն՝ սիւներէն՝ քարերէն ու խորանէն առաւ. կատաղաբար յարձըկեցաւ անոնց վրայ, շարդուբուրդ ըրաւ հնութիւններն ու տարաւ գետը բափեց :

Թագաւորը Լուի-Ֆիլիպի՝ Թիւլիլիի պալատէն լսեց վաղեմի տաճարին սողական գոռում գոչումը, անոր զանգակին խողուկ ձայնը, անոր մարմարիտներուն մրճերու տակ հեծելը. տեսաւ որ քանի մը գունդ ազգային պահանջողներ՝ բրմբուկի ձայնով հոն ժողովուրդ, ու հրացաններն գետին դրած՝ կեցեր կընային խաչին դեմ եղած նախատիւններուն եւ խոովարարաց կատաղութեանը, տեսաւ այն քանդմունքներն ու հոգը չեղաւ.....

Այսպէս անա եկեղեցին սոսկալի կերպով ոտնակոխ եղաւ ու կողոպտուեցաւ. բայց արդեօք ինչ խորհուրդ կար այն ժողովրդոց կատաղի մոլեգնութեանը մէջ՝ Աստուծոյ դատաստանին նայելով : Արդեօք այն սարսափելի փորորիկը դազաղի մը վրայ կախուած պատկերէն ուրիշ պատճառ մը չունէր : Արդեօք երեք հարիւր տարիէ ի վեր ժողովրդեան բազմութեանը մէջ դիզուած վրեժխնդրութիւն մը չկար որ յանկարծակի դուրս ցատ-

majesté du souvenir la majesté du tombeau.

Toutefois, un roi agenouillé au pied d'un autel, dans la prière, dans le remords ou dans la rêverie, ce n'est pas là toute l'histoire de Saint-Germain : c'en est à peine l'ombre. Ce qui rend surtout ce monument palpitant, vivant aux yeux des générations présentes, ce sont les ruines qu'il a provoquées et les désastres qu'il a subis.

En 1572, à minuit, c'est de là qu'est parti, contre la liberté de conscience, le premier coup de tocsin de la Saint-Barthélemy ; l'horloge du Louvre lui fit écho, et, dit-on, la carabine d'un roi égaré commença le massacre.

En 1831, une image proscrite était attachée scruilégement dans cette enceinte aux flancs d'un catafalque anonyme ; et le peuple, ivre encore de la poudre des barricades et de la victoire des trois jours, accusa les murs, les colonnes, les marbres, l'autel, promena sur eux la fureur de sa dévastation, et jeta enfin au courant du fleuve ces jouets mutilés de sa colère.

Le roi entendait du salon de Mars, aux Tuileries, la voix éplorée de la vieille basilique, les alarmes étouffées de sa cloche, le gémissement de ses marbres sous le marteau ; le roi vit quelques bataillons de la garde nationale, rassemblés aux coups du tambour, assister le fusil au pied à cette proscription de la croix, à ce déchainement de l'émeute ; et le roi demeura impassible devant ces ravages...

L'église fut donc horriblement dévastée ; mais ce déchainement des colères publiques, cette résurrection des agitations récentes, qu'était-ce dans les décrets de Dieu ? N'y a-t-il pas, dans cet orage terrible, plus qu'une colère contre une image sur un cercueil ? N'y a-t-il pas une vengeance accumulée dans les masses depuis trois siècles, et déchainée soudainement au nom de la liberté de conscience reconquise ? 1831 n'est-il pas la ré-

¹ Կարոյս Թ. բազաւորին հրամանաւ 1572ին, օգոստոսի 24ին՝ որ Բարբուղիմէոս առաքելոյն տունն էր, Գաղղիոյ ուղղափառները իրենց մէջ գտնուած բողոքականները սոսկալի

անգրութեամբ ջարդեցին. ոմանք մինչեւ վարսուն հազարի կը հանեն ջարդուողներուն թիւը, թալկտ եւ 2000էն աւելի մարդ չմտաւ ըտողներ ալ կան :

քեց՝ խղճմտանքի ազատութեան նորէն ձեռք բերուածին պէս : Արդեօք 1851ը 1872ին մեկ պատասխանը չէ՞ . եւ այն եկեղեցին որ այսօրուան օրս իր զանգակներուն խոնարհեալ ու լայազին ձայնը հովերուն կուտայ՝ նոյնը չէ՞ արդեօք որ երեքնարիւր տարի առաջ՝ անիծապարտ զիշերուան մը խաւարին մեջ իր մեծ զանգակին մահագոյժ ձայնը հնչեցուց : Այսպէս են անա Աստուծոյ խորհուրդները . հայածանք ըսածդ մարտիրոսներ կրնանէ, եւ անխրաւութեամբ քաշուած բուրբ վրեժխնդրութիւն կրբորբոքէ :

Գ. ՅՕՐԷ .

ponse à 1572, et la basilique qui jette aujourd'hui à tous les vents du ciel la voix humiliée et pleurante de ses cloches, n'est-elle pas la même qui jeta aux mêmes vents, il y a trois siècles, au milieu des ombres d'une nuit maudite, le roulement sinistre de son tocsin ? Ainsi vont les desseins de Dieu : la persécution fait des martyrs, et le sabre injustement levé appelle des vengeances !

G. JAURET.

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՃԱՆՍՊԱՐՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԻՍ

(Շարայարութիւն՝)

« Ինչ շէնքեր որ շինած էին Հայոց քաղաւորները՝ Տօրոսի ու Կիլիկիոյ տիրած ատեննին, անոնցմէ խիստ քիչ բան մնացեր է . վասն զի եգիպտացիք շատ անգամ յարձըկեցան, Սիս քաղաքը քանդեցին ու Լեւոն Բ՝ քաղաւորին կանգնած պալատներն ու եկեղեցիները կործանեցին :

« Ռուբինեանց ու Լուսինեանց Կիլիկիոյ մեջ ամենակարճ ժամանակ տիրապետած ըլլալուն յիշատակներէն իրեքը միայն մնացած են մինչեւ հիմա . այսինքն Սասյ բերդը, քաղաւորաց պալատը կամ Դարպասը, յորում էր նաեւ փողերանոցը, եւ Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցի մը :

« Այս շէնքերը մի առ մի նկարագրեմ . մեջերնին ամենէն լաւ պահուածը բերդն է որ հիմա *Սիս գալէսի* կըսուի :

« Սիս հասնելէս չորս օր ետքը, վանքի եպիսկոպոսներէն Գեր. Կարապետ եպիսկոպոսին հետ ելայ գնացի բերդը տեսնելու :

« Երկու ժամէն աւելի քալելէն ետեւ բերդին

VOYAGE A SIS

(Suite¹).

« Des monuments qu'élevèrent les rois d'Arménie pendant leur domination dans le Taurus et dans la Cilicie, il reste bien peu de traces. Les Égyptiens, dans leurs invasions, détruisirent plusieurs fois la ville de Sis, et renversèrent les palais et les églises dont le takavor Léon II avait jeté les fondements.

« Le château arménien, le *tarbas* ou palais des rois, qui comprenait l'hôtel des monnaies et une église dédiée à la Vierge, sont les seuls monuments dont les restes attestent le passage et la domination éphémère des dynasties de Roupène et de Lusignan sur le trône de l'Arménie cilicienne.

« Je donnerai la description de chacun de ces édifices, dont le mieux conservé est le château, ou forteresse, connu de nos jours sous le nom de *Sis-Kalessi*.

« Quatre jours après mon arrivée à Sis, je me dirigeai vers le château, accompagné d'un évêque du monastère, Mgr Garabed.

« Après une marche de plus de deux heures,

¹ Տես Թիւ. Ա. էջ 18 :

¹ Voir le numéro du 31 janvier, page 18.

դուռը հասանք՝ օղին սաստիկ տաքութենէն ու ճամբուն ապառաժուտ ու նեղ ըլլային, եւ երկու կողմը եղած վտանգաւոր փոսերէն շատ նեղութիւն քաշելով :

« Սասյ բերդն ալ միջին դարու ուրիշ բերդերուն պէս երեսի վրայ ձգուած է. բայց որովհետեւ պարսպին մէջ առատ արօտ կը գտնուի, տարւոյն մէջ ատեն ատեն Թիւրքմէները հոն կը տանին իրենց անասունները արծեցընելու : Դիպուածը այնպէս բերաւ որ եոյն օրը բերդին մէջ ոչխարներ կային. քանի մը փող տուինք դեռահասակ հովուին, այժու կար խմցուց մեզի :

« Սասյ բերդը ձուածելի պէս է. երեք դուռ ունի, երեք կարգ ալ պարիսպ, եւ մէջը գանազան շէնքեր : Ապառաժի վրայ շինուած ըլլալուն պատճառաւ՝ պատերուն ձեւը անկանոն, եւ բարձրութիւնն անհասար է. քովերը աշտարակներ ու մարտկոցներ ալ ունի :

« Շէնքերուն անկանոն ըլլալովը բերդն ալ երեք մաս բաժնուած ու լեռան երեք զատ զատ գլուխներուն վրայ կանգնուած է. այն մասերուն մէջտեղուանքը պարապ են, բայց անոնք իրարու հետ կապակցութիւն ունին՝ ժայռին մէջ փորուած ճամբաներով, որոնց քովերը խորանդունդ ու սեպաձեւ են : Հարաւային կողմը բերդին ուրիշ տեղերէն աւելի ամուր շինուած է եղեր. հոն է եղեր դարպասը՝ այսինքն առաջին ուրիշնէան քաղաւորաց բնակարանը :

« Լեւոն Բ հասկըցեր էր որ իր բնակարանին ամրութենէն կախուած էր տէրութեանը ապահովութիւնը, անոր համար Սիս քաղաքը նորէն շինեց ու դժուարամատոյց բերդով մը ամբացուց : Տարսոն, Ատանա, Կոռիկոս, Մամեստիա (Մսիս) քաղաքները դաշտի մէջ ըլլալով ու չորս դիէն բաց, այլազգեաց յարձակմանը դէմ չէին կրնար պաշտպանութիւն մը ընել քաղաւորին. իսկ Սիս իր դրիւքն ու չորս դիւն պատած ժայռերովը շատ կը դժուարացընէր մանմետականաց անոր մօտենալը, եւ Հայոց կըղիւրացընէր անոնց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելը :

« Եւ այսպէս Լեւոն Բ սկսաւ Սասյ բերդը կանգնել՝ քաղաքին վրայ նայող լեռան ծայրը, եւ միանգամայն նոր քաղաքին հիմը ձգեց Բրիտանոսի 1186 քուականին :

« Ինքը չկարենալով բնակընել այն շէնքը, հարկ եղաւ որ իր յաջորդներէն մէկը առաջ տանի

qu'une excessive chaleur et des rochers à franchir en suivant d'étroits sentiers bordés de précipices rendaient aussi pénible que périlleuse, nous arrivâmes aux portes de la forteresse.

« Comme tous les châteaux forts du moyen âge, le Sis-Kalessi est abandonné. Les Turkomans, à certaines époques de l'année, font paître leurs bestiaux dans l'enceinte, où ils trouvent d'abondants pâturages. Le hasard voulut que, ce jour-là, le château fût occupé par un troupeau; moyennant quelques paras, un jeune pâtre, qui en avait la garde, nous donna du lait de chèvre.

« Le Sis-Kalessi affecte la forme ovale; il a trois portes, un même nombre d'enceintes, et renferme diverses constructions. En raison de la forme du rocher sur lequel il est assis, les murailles sont irrégulières et d'inégale hauteur; des tours et des bastions flanquent la forteresse.

« Par suite de l'irrégularité des constructions, le château est divisé en trois parties, et assis sur trois différents pics de la montagne; des espaces vides séparent ces constructions distinctes, mais qui cependant se lient entre elles et correspondent par des sentiers creusés dans le roc et bordant des précipices. Le côté sud, où se trouvait le donjon, résidence des premiers takhavours roupéniens, était fortifié avec plus de soin que les autres points de la forteresse.

« Léon II, en réédifiant la ville de Sis et la couronnant d'un château fort du plus difficile abord, avait compris que la sûreté de ses États dépendrait du choix qu'il ferait du lieu de sa résidence. Les villes de Tarse, Adana, Gorighos et de Mamesdia, situées dans la plaine, accessibles de toutes parts et exposées aux attaques des infidèles, ne pouvaient offrir au takhavor les moyens de résister à ses redoutables ennemis. Sis, au contraire, par sa position et les rochers qui lui servaient de ceinture, présentait aux envahisseurs musulmans d'immenses difficultés pour s'en approcher, et donnait aux Arméniens les moyens de leur opposer une facile et irrésistible défense.

« Léon II commença donc à élever le château de Sis sur la crête du rocher qui domine la ville, tout en jetant les plans de la cité nouvelle, l'an du Christ 1186.

« Le premier roi arménien de la Cilicie ayant laissé inachevée l'œuvre commencée, le soin de la

գայն, այսինքն Հերում Ա, իր Չապել աղջկանն ամուսինը՝ որ Լեոնի մահուրենն ետքը քազուհի եղեր էր Հայոց :

« Շատ հաւանական կերեւեայ որ Հերում լմրեցուցած ըլլայ Լեոնին սկսած շէնքերը, ինչպէս որ կրնայ գուշակուիլ այն կիսկատար արձանագրութենէն որ դարպասին վարի սրահին ներսի պատերէն մեկուն վրայէն օրինակեցի .

Ի ԹՈՒՍԿԱՆԵՍ ՀԱՅՈՑ

... ՀԻՅԱ ԱՇՐԱՀ

... ՀԻ ՀԵԹՄՈՑ ԹԱԳ

« Այս արձանագրութիւնը կիսկատար ալ է են՝ յայտնի կրցուցընէ որ Հեթմոյ քազաւորութեան ատենը բերդին շէնքը շատ յառաջացեր է, այնպէս որ Հայոց քազաւորները դարպասին մէջ կրբնակին եղեր . որով ազատ կրմնային մահմետականաց ձեռքը ինչպէն՝ քէ որ անոնք յանկարծ երկրին մէջ մտնէին ու քազաւորը իր մայրաքաղաքին մէջ պաշարէին :

« Գարպասին մօտ՝ դեպ ի հիւսիսային կողմը սանդուխ մը կայ, որով անձրեւի ջրերու ջրշիղջ մը կիջնան եղեր . անկեց ալ քանի մը քայլ անդին դուռ մը կայ որ ստորերկրեայ ճամբայ մը կրտանի եղեր, եւ հիմա լեցուած է այն ճամբան :

« Մինչդեռ բերդը զննելով կըքայէինք՝ երկրորդ ժայռին վրայ շինուած պարսպէն ներս մատուռի մը աւերակը տեսանք՝ պատերուն ու ծածփին փլատակներովը լեցուած :

« Լեոան երկրորդ գլխուն վրայ կանգնուած բերդին մասը միւս երկուքէն աւելի նեղութիւն քաշած կերեւեայ այն պաշարմանց ատեն յորս Եկոնիոյ Սեչճուգեանց ու Եգիպտոսի Մեմլուքներուն դեմ դիմացան Հայերը : Վասն զի տեղ տեղ անկատար նորոգութիւններ կրտեսնուին՝ վեր ի վերոյ եղած՝ առանց ծեփի ու կրի . լոկ քարի կտորներ են քիչ մը տաշուած, որ պաշարեալները իրարու վրայ դիգեր են՝ քշնամույն ըրած խրամատները կարկըտելու համար : Տարակոյս չկայ քէ այն առժամանակեայ նորոգութիւնները Հայոց քազաւորութեան վերջի ժամանակներն եղած են, եւ բերեւս Լեոնի վերջնոյ Եգիպտացիներէն պաշարուած ատենը :

« Բերդին այս մասէն նեղ ճամբով մը լեոան երրորդ գլուխը երթայու ատեն՝ փոքրիկ ջրշիղջ մը ելաւ դիմացինս՝ ջուրը շատ բարեհամ . կրսն քէ այս ջուրը ոչ կաճի եւ ոչ կըպակսի, եւ Հայերը

continuer revint à l'un de ses successeurs, Héthum Ier, mari de sa fille Zabel, qui monta sur le trône après la mort de Léon.

« Héthum, selon toutes les probabilités, termina les travaux commencés par Léon, ainsi que semble l'indiquer une inscription, malheureusement mutilée, que j'ai copiée sur l'une des parois intérieures de la salle basse du donjon :

... DANS L'ANNÉE DES ARMÉNIENS

... LE PAYS ?

... HETHUM ROI.

« Quoique incomplète, cette inscription prouve que, dès le règne d'Héthum, la construction du château était déjà fort avancée; que le donjon pouvait servir de résidence aux rois d'Arménie, et les mettre à l'abri d'un coup de main, dans le cas où les musulmans seraient parvenus à pénétrer au cœur du royaume et à assiéger le roi jusque dans sa capitale.

« A côté du donjon, au nord, se trouve un escalier donnant accès à une citerne où se recueille l'eau des pluies; et, à quelques pas de là, est la porte d'un souterrain aujourd'hui comblé.

« En continuant notre visite au château, nous remarquâmes dans l'intérieur des fortifications, élevées sur le deuxième pic, les ruines d'une chapelle dont la nef est encombrée de débris provenant de l'écroulement des murs et de la toiture.

« La partie de cette forteresse, élevée sur le deuxième pic de la montagne, paraît avoir plus souffert que les deux autres pendant les différents sièges que les troupes d'Arménie eurent à soutenir contre les Seldjoukides de Konieh et les Mamelouks d'Égypte. En effet, on voit dans différents endroits des réparations très-imparfaites, exécutées à la hâte, sans le secours de ciment ni de mortier; elles consistent en moellons à peine dégrossis et superposés par les assiégés, dans le but de réparer les brèches pratiquées par l'ennemi. Ces réparations provisoires datent sans aucun doute des derniers temps de la monarchie arménienne, peut-être même du dernier siège du château fort, par les Égyptiens, sous le règne de Léon VI de Lusignan.

« En suivant l'étroit sentier qui conduit, de l'enceinte des fortifications de ce dernier pic, à celles assises sur le troisième, on trouve un petit réservoir d'une eau excellente, qui, dit-on, reste toujours au

կրհամարին քէ շատ հիւանդութիւններ անոր ջրովը կը փարատին : Նոյն նեղ ճամբէն առաջ երթալով դէպ ի բերդին երրորդ կտորը, մէկ քարանձաւ մը տեսանք որ բնակիչները *Կէօվէրճինլիք* (աղանոց) կանուանեն. այս քարանձաւը մութ, խոնաւ ու տխուր տեսք մը ունի. պատերուն երեսնէն բանձր ջուր մը կը կաթկըքէ որ ձմեռը պաղանձաւի պէս կը սառնի ու ամառը կը հալի : Իսկ աղանի ամենեւին չերեսնար այն տեղուանքը, մանաւանդ քէ բան ալ չկայ որ զիրենք հոն քաշէ :

« Բերդին երեք մասին մէջն ալ մինչեւ հիմա մնացեր են երկրորդական շէնքեր, զոր օրինակ՝ ժայռին մէջ փորուած բանտեր, շտեմարաններ, զինուորանոցներ եւ այլն :

« Սալ բերդին մէջ վերը յիշած արձանագրութենէս ի գատուրիչ գրուածք չգտայ որ անոնցմէ հասկըցուէր քէ որ ատեն ու որոնք եղեր են հետ զնեռէ այն բերդը այնպիսի շէնքերով ամրացընողներն որ Հայոց քաղաւորութեան խիստ զօրաւոր բերդերուն կարգը անցուցին Սիսն ալ, այսինքն Բարձրբերդին, Անարգաքային, Լամբրոնին, Կոսիկոսին ու Սեղեկիային, որ միջին դարու ատենները անառիկ կըսեպուէին՝ քէ ժայռերու վրայ շինուած ըլլալնուն եւ քէ անոնց քովի ապառաժուաւ ու վտանգաւոր տեղերուն համար : »

(Մնացորդը յաջորդ անգամ.)

ՏՈՐՈՍ ԼՆՈՍԵ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐԸ.

Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը շատ մը ինքնագուլիս ցեղեր կան որոնց մէջ աւելի բազմաթիւ են Բիւրտերն ու Թիւրքմենները :

Յայտնի է քէ անոնց հետ խառնուած են նաեւ շատ մը Հայեր, որ ետքերը մահմետական եղեր են : Բայց Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմերն եղած Տորոս լեռներուն մէջ մինչեւ հիմա զաղքականներ կան որ ուրիշ ամեն բանի կողմանէ Թիւրքմեն ըլլալով ալ՝ միայն ազգութեամբ կամ հաւատով Հայ մնացեր են. եւ ասոնք են Զէթրոնցի ըսուած Հայերը :

Ասոնց վրայ հին եւ նոր աշխարհագրութեանց մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն գտնելը մինչեւ հի-

même niveau, et à laquelle les Arméniens attribuent la vertu de guérir beaucoup de maladies. En poursuivant la marche dans la même direction, sans s'écarter du sentier qui lie le deuxième pic au troisième, on arrive à une grotte désignée par les habitants sous le nom de *Gueuverdjinklik* (lieu des colombes); c'est une caverne sombre, humide et du plus triste aspect, où suinte une eau épaisse, qui, pendant l'hiver, se convertit en stalactites que les premières chaleurs de l'été font disparaître. On ne voit point de colombes sur ce point, qui, d'ailleurs, ne présente rien qui puisse les y attirer.

« Dans l'intérieur de chacune des trois parties de la forteresse, on remarque encore les restes de constructions secondaires, telles que prisons creusées dans le roc, magasins, casernes.

« Je n'ai trouvé, dans le Sis-Kalessi, d'autre inscription arménienne que celle que j'ai rapportée plus haut, et qui pût me faire connaître les fondateurs et les dates des constructions successives qui placèrent ce château au rang des forteresses les plus considérables du royaume d'Arménie, telles que celles de Pardzerpert, Anazarbe, Lampron, Gorighos et de Seleké. »

(La suite au prochain numéro.)

POPULATIONS ARMÉNIENNES DU MONT TAURUS.

Il existe, dans les diverses contrées de l'Arménie, des tribus indépendantes, dont les plus nombreuses sont les Kurdes et les Turkmén, ou Turcomans.

Il est constaté que ces tribus sont composées en partie d'Arméniens, qui, plus tard, embrassèrent l'islamisme. Cependant, dans les montagnes du Taurus situées au nord de la Cilicie, il y a encore une colonie arménienne qui a conservé sa nationalité et sa religion, quoiqu'elle ait adopté complètement les mœurs et les coutumes des Turcomans : ce sont les habitants de Zéithoun.

Il a été impossible de trouver des notions détaillées sur le compte de ces Zéithouniotes dans les

մա կարելի չէ եղած. ուստի որչափ այ համառօտ
ըլլայ տեղեկութիւնը՝ պատուական է հայրենա-
սեր անձի մը համար որ իր նախնեաց երկիրը
ճանչնայ կրփափաքի : Պարոն Լանկուա հնագետ
էս հայերենագետ գաղղիացին հաճեցաւ մեզի հա-
ղորդել այն տեղեկութիւններն որ Կիլիկիոյ կողմե-
րը ճանապարհորդութիւն ըրած ատենը հաւաքե-
ր : Հետը բերած էր անկէց նաեւ ձեռք մը ամբողջ
Զէյթունցիի հագուստ :

Եւ ահա այն տեղեկութիւնը բնագրովը հան-
դերձ, միանգամայն Զէյթունցի Հայուն կերպա-
րանքը հոս կը հրատա րակենք :

géographies anciennes et modernes ; ainsi tout ren-
seignement devient précieux pour un patriote cher-
chant à connaître le pays de ses pères. M. Langlois,
archéologue et arméniste distingué, a bien voulu
nous communiquer les notes qu'il avait recueillies
pendant son voyage en Cilicie.

Il en avait apporté aussi un costume complet des
habitants de Zeithoun. Nous publions ici ces notes,
et nous les accompagnons d'un dessin du costume.

Զէյթունցի Հայ մը :

« Եգիպտացիք բեպէտ շատ անգամ արշաւե-
րին Կիլիկիոյ վրայ՝ չէին կրցած հոն իրենց իշխա-

« Vers la fin du XIVe siècle, la Cilicie, que les Égyptiens
avaient tant de fois ravagée sans pouvoir y

նուրիներ հաստատել . վերջապես չորեքասաներորդ դարուն վերջերը այն երկրին տիրեցին, և Հայաստանի Լուսինեան բազաւորաց արողը կործանեցին :

« Յաղթականաց բրէն ազատած Հայերը գնացին Տորոս լեռան կիրճերուն մեջ ապաւինեցան, հոն նոր հայրենիք մը հաստատելու և իրենց ազատուրիներ՝ կրօնքն ու սովորութիւնները պահելու մտքով :

« Քեպէտ չորս կողմէն եզիպտացւոց, Թուրքաց և Քիւրտերու պէս անհաշտ բշնամիներ ունէին, սակայն Տորոսի բարձրաբերձ գոտիներուն մեջ՝ անոնց կիրճերուն պահպանութիւն ընելով, իրենք զիրենք կը պաշտպանէին : Օրէ օր եկած նոր գաղթականներով շատցան, աներկիւղ գորավարաց հրամանատարութեամբը՝ շատ մը դիւցազնական պատերազմներ ընելէն ետքը կրցան իրենց երկիրն ապահովել ու բշնամիներուն ձեռքէն ազատ մնալ :

« Այն Հայերուն պատմութիւնը շատ մութ ըլլալով, կարելի չէ գանազան պարագաները ճշդութեամբ մեջ բերել : Այս յայտնի է որ իրենց չորս կողմը պատահած բաները չեն գիտեր . և որովհետեւ բշնամիները շատ անգամ փորձեցին որ անոնց պաշտպանութիւն ընող ժայռերու գոտիներէն վեր ելլեն, ստիպուեցան Հայերը արգելքները շատցընելու, այնպէս որ բշնամիները ոչ իրենց պատնէշներուն կարենան մօտենալ և ոչ եւրիւք ըսուած վրանարեակ Հայոց բանակները զարնել՝ որ իրենց յառաջապահ գունդի պէս են, ու ամեն յանկարծական յարձակմունքէ ազատ կը պահեն զիրենք :

« Ո՛ր օտարականն է որ հետաքրքրութեամբ կիլիկիան աչքէ անցընելու կերբայ, տեղացւոց առջեւը լրտես կը համարուի, և այն բանակաց պահպանութիւն ըրած ձամբաներէն առանց վտանգի չկրնար անցնիլ . անոր համար ալ Պ. Քիլիկերք և Չինաչէվ ձանապարհորդաց աշխարհացոյցներուն վրայ Ստոյ հիւսիսային կողմը պարապ ձգուած տեղեր կան :

« Վերջի ժամանակներս այն կողմերուն Հայերը նոյն ազատութեան և ազգասիրութեան հոգով վառուած, Թիւրքմէն ցեղերուն հետ միաբանեցան, և քաջութեամբ դեմ կեցան եզիպտացւոց սպարապետին՝ այս ինքն Խարանիմ փաշային, որ քեպէտ գորքերը շատցընելով՝ քանի մը փոքր յաղթութիւններ ըրաւ ու մտաւ Տորոս լեռներուն մեջ և բնակիչները հնազանդեցուց, բայց

établir leur domination, fut définitivement conquise par eux, et le trône des Lusignan d'Arménie renversé.

« Les Arméniens échappés au glaive des conquérants se réfugièrent dans les gorges du Taurus, avec le désir d'y former une nouvelle patrie et la volonté de faire respecter leur indépendance, leur religion et leurs mœurs.

« Enveloppés de tous côtés par d'implacables ennemis, Égyptiens, Turcomans et Kurdes, mais couverts par de hautes montagnes de la chaîne taurienne dont ils gardaient les défilés, les Arméniens, formés en tribus grossies par de nombreux émigrants, et soumis à des chefs intrépides, parvinrent, à la suite de luttes héroïques, à se maintenir dans leurs retraites et à se soustraire à une odieuse domination, ou plutôt à une entière destruction.

« L'histoire de ces Arméniens est trop obscure pour qu'il soit possible d'en présenter les diverses phases avec une irréprochable exactitude. Étrangers à ce qui se passe autour d'eux, entourés d'ennemis qui, plus d'une fois, tentèrent l'escalade de la ceinture de rochers qui les préserve, ils durent multiplier les obstacles qui ne permettent ni d'arriver à leurs retranchements, ni même de forcer les campements d'Arméniens Iourouks (ou nomades) qui leur servent d'avant-garde, et les mettent à l'abri de toute surprise.

« Les étrangers qu'un désir d'exploration conduit en Cilicie, sont considérés comme espions des musulmans; ils ne peuvent s'engager sans danger dans les gorges que défendent ces campements, et la lacune laissée sur les cartes de MM. Kiepert et Tchihatcheff, au nord de Sis, en est la preuve.

« Dans ces derniers temps, toujours animés du même esprit d'indépendance et de nationalité, les Arméniens, joints à des tribus turkomanes, soutinrent courageusement les attaques du généralissime des armées du vice-roi d'Égypte, Ibrahim-Pacha, qui parvint, par un déploiement de forces considérables et après quelques succès éphémères, à pénétrer dans les montagnes du Taurus et à ob-

քիչ ատենեն ապտամբեցան լեռնականներն ու եզիպտացոց տերութեան ձեռքն ազատեցան՝ որ այն ատենները բոլոր Գարամանի տիրած էին :

« Ռոմինտու կարելի չէ Հայոց յիշատակարանները քննել նայիլ, հոս գոն ըլլանք այս ժողովրդոց պատմութեան գլխաւոր դեպքերը ղնելով միայն :

« Լեւոն 2, Ռուբինեանց կամ Հայաստանի Լուսինեանց վերջի բազաւորը, եզիպտոսի Մեմլուքներէն յաղթուած, իր Սիս մայրաքաղաքին ամմանէն ետեւ՝ մնացած ազնուականներովն ու զինուորներովը Կապան բերդը քաշուեր էր : Թշնամիները զինքը հոն ուրը ամիս պաշարեցին . բազաւորը յոյսը կտրեց Արեւմտքէն սպասած օգնութենէն, պաշարն ալ լմրնցած ըլլալով՝ զկրցաւ աւելի երկար ատեն դիմանալ որ ազատութիւնը չկորսնցնէր :

« Իսկ եզիպտացիք տեսնելով որ Կապանը յարձակմամբ պիտի չկարենան առնել, պաշարեցին զայն եւ սարսպին քով կրսպասէին որ Լեւոն եւ իրեն հաւատարիմ մնացած զօրականները Մեմլուքներուն սուլդանին անձնատուր ըլլան :

« Տեսաւ բազաւորն որ իր քաջասիրտ ասպետները եւ ընտիր ընտիր զօրականները մէկիկ մէկիկ կը զարնուէին կը մտնէին . պատգամաւոր դրկեց պաշարողներուն ու Կապան բերդը ձեռքերին տալ խոստացաւ՝ որ Ռուբինեանց բազաւորութեան վերջի պատուարն էր :

« Սուլդանը ուրախութեամբ ընդունեցաւ Լեւոնի առաջարկութիւնը, եւ երդմամբ խօսք տուաւ որ բազաւորին եւ անոր ընկերակցաց կեանքին չդպչի, ազատութիւն ալ տալ իրենց որ իր տիրած երկրէն ելլեն երբան : Հաւատաց Լեւոն թշնամոյն խոստմանը, ելաւ բերդէն ու գնաց յաղթականին ոտքը ընկաւ : Իսկ անիկայ երդումը ոտքի տակ առաւ ու շրթայի զարկաւ զինքը . նոյնպէս կապեց անոր ընտանիքն ու գլխաւոր իշխանները, որ բազաւորին հետ մէկտեղ նախ երուսաղէմ եւ յետոյ եզիպտոս տարուեցան :

« Ստոյ առման ժամանակը Լեւոնը ձգողութիւն չող ասպետներն ու զօրականները քանի մը օր լեռները պտըտելէն ետեւ, գնացին լեռնապատ հովտի մը մէջ տեղաւորեցան, ու անոր բաց տեղիը պահապաններ դրին : Ասով հոն Հայոց զաղքականութիւն մը հաստատուեցաւ, որ մինչեւ այս օրս քովի Թիւրքմէն եւ Քիւրտ ցեղերէն

tenir une soumission plus apparente que réelle, mais qui bientôt fut suivie de révoltes, et enfin de l'affranchissement des montagnards de la domination égyptienne, qui s'étendait alors sur toute la Caramanie.

« Dans l'impossibilité de fouiller les annales arméniennes, nous nous bornerons à décrire les faits principaux qui se rattachent à l'histoire de ces populations.

« Léon VI, le dernier des rois Lusignan d'Arménie, vaincu et poursuivi par des bandes mamloukes, s'était, après la prise de Sis, sa capitale, retiré dans la forteresse de Gaban avec les restes de sa noblesse et les débris de son armée. Assiégé depuis huit mois, privé des secours qu'il attendait de l'Occident et manquant de vivres, le roi se vit bientôt dans l'impossibilité de prolonger plus longtemps une résistance de laquelle dépendait son salut.

« Les Egyptiens, n'espérant pas enlever Gaban de vive force, se bornèrent à cerner cette place, et attendirent au pied des murailles que Léon et les troupes qui lui étaient restées fidèles se rendissent à la discrétion du sultan mamlouk.

« Le roi, qui voyait mourir à ses côtés ses plus vaillants chevaliers et l'élite de ses guerriers, se décida à envoyer au camp des assiégeants un messager chargé de négocier la reddition de la place de Gaban, dernier boulevard du royaume qu'avait fondé Roupène.

« Le sultan accueillit avec empressement les propositions du roi, s'engagea par serment à lui laisser la vie sauve ainsi qu'à ses compagnons, et la faculté de sortir librement du royaume conquis. Comptant sur les promesses de son ennemi, Léon abandonna la forteresse et vint s'humilier aux pieds de son vainqueur, qui, au mépris de la parole donnée, le fit charger de chaînes; les membres de sa famille, ainsi que les principaux barons, subirent le même sort, et, comme le roi, furent conduits à Jérusalem, et de là en Egypte.

« Les chevaliers et les soldats qui avaient abandonné Léon lors de la prise de Sis parvinrent à fuir, et parcoururent les montagnes pendant plusieurs jours sans être inquiétés par l'ennemi. Ils s'établirent dans une profonde vallée entourée de hautes montagnes, dont ils gardèrent les issues. Là ils fondèrent une colonie exclusivement arménienne,

կրտարբերին իրենց նահապետական սովորու-
թիւններովն ու պատերազմական քաջութեամբը :

« Երբոր այն Հայ գինուորականաց գաղթական-
ները տեսան որ բաւական ապահով են զօրաւոր
յարձակմանց դէմ, երկրագործութեան ետեւե-
կեղան :

« Երկրին այն կտորը՝ ուր որ Հայերը իրենց
վրանները դրած էին, կարգէ դուրս պաղարե-
րութիւն մը ունենալով, իրենց ապրուստին հար-
կաւոր եղածը բաւականէն աւելի հասցուց : Իրենց
հարստութեան մեծ աղբիւր եղան բազմաթիւ ձի-
թենիներն որ ատենով Գենովացիք մշակէր էին .
անոր համար ալ է որ Հայերը այն երկրին անու-
նը *Ձէյծուն* դրին, որ *Ձիթենի* լսել է :

« Սսոյ, Ատանայի, Տարսուի եւ Մսիսի Հայերը,
Ձէյրունցոց յաջողութիւնը լսելով գնացին իրենց
հայրենակցաց հետ միացան ու նոր ցեղեր ձեւա-
ցան :

« Եւ մինչդեռ Ձէյրունի ցեղերը այսպէս կար-
գի կրմտնէին, ուրիշ Հայեր ալ Կիլիկիոյ ցած դաշ-
տերէն որ *Չուգուր-Օվա* կըսուին՝ գնացին Տորոս
լեռը բնակեցան, Սսոյ հիւսիսային կողմը՝ անկէց
մեկ օրուան ճամբայ հետու : Այն դիրքը ունե-
նալով, դիւրին կըլլար Հայոց զանազան ցեղե-
րուն իրարու օգնել հարկաւոր եղած ժամանակը .
ուստի Հաճին անուանով գեղ մը շինեցին նոն, որ
Խոզան-օղլուին երկիրներուն միջտեղը կիլնայ :

« Գարձեայ, Ամանոս լեռը, որով Գարամանը
Ասորոց երկրէն կըզատուի, Կիլիկիոյ արեւե-
լեան կողմէն եկած Հայոց ապաստանարան
եղաւ : Անոնցմէ ետքը, այն ընդարձակ երկրին
ամէն կողմէն ուրիշ պանդուխտներ ալ գնացին
հետ գնեաւ, ու այնչափ շատցան որ Ամանոս լե-
ռան բոլոր շարքը բռնեցին, եւ այն լեռն ալ Տորո-
սի ու Ձէյրունի կիրճերուն պէս ամրացուցին :

« Տաճիկները Հայոց Ամանոս լեռան այս կողմը
քաջուած տեղույն անունը *Կհափուր-Տաղը* դրին :

« Տորոսի Հայոց ինքնագլուխ ցեղերուն համա-
նօտ պատմութիւնը ընելէն ու իրենց զլխաւոր
տեղերը նշանելէն ետեւ՝ կըմնայ քննել անոնց
երկրին ընդարձակութիւնը, սամմանները, բեր-
դերուն ամբուրթիւնը եւ կարգաւորութիւնը : Առաջ
Ձէյրունէն սկսիմ, որ աւելի անուանի է քէ բնակ-
ջաց բազմութեանը եւ քաջութեանը, եւ քէ չորս
դին եղած ժայռերուն կողմանէ :

qui se distingue encore aujourd'hui des tribus tur-
komanes et kurdes qui l'avoisinent par ses mœurs
patriarcales et ses vertus guerrières.

« Lorsque la colonie arménienne, toute militaire,
se crut suffisamment à l'abri d'attaques sérieuses,
elle s'adonna à l'agriculture.

« Le terrain, d'une extrême fertilité, sur lequel les
tribus arméniennes avaient dressé leurs tentes, pro-
duisit en abondance tout ce qui était nécessaire à
la vie. De nombreuses plantations d'oliviers, qu'à
une autre époque les Génois avaient cultivés, de-
vinrent la source de revenus si considérables, que
les Arméniens donnèrent au territoire occupé par
eux le nom de *Zéithoun*, qui signifie en turc *oliviers*,

« Les Arméniens de Sis, Adana, Tarsous et de Mis-
sis, informés de la prospérité dont jouissait la colo-
nie du *Zéithoun*, vinrent se réunir à leurs compatrio-
tes et former de nouvelles tribus.

« Pendant que les tribus du *Zéithoun*s'organisaient,
une nouvelle colonie arménienne, partie des plaines
basses de la Cilicie (*Tchoukour-Owa*), vint aussi se fixer
dans le Taurus, au nord et à une journée de mar-
che de Sis. Cette position, qui permettait aux di-
verses tribus arméniennes de se prêter, au besoin,
un mutuel secours, et sur laquelle ils bâtirent un
village du nom de *Hadjin*, se trouve au centre des
possessions des *Khozan-Oglou*.

« Enfin, le mont Amanus, qui sépare la Caramanie
de la Syrie, sert aussi de refuge à d'autres Armé-
niens de la partie la plus orientale de la Cilicie. Ceux-
ci furent suivis d'autres émigrants partis de tous les
points de cette vaste contrée, et qui arrivèrent en si
grand nombre que bientôt tout le chaînon de l'*A-
manus* fut peuplé par eux, et mis en état de défense,
comme les gorges du Taurus et du *Zéithoun*.

« Les Turks donnèrent à cette position retranchée
des Arméniens dans l'Amanus, le nom de *Guïawour-
daghe* (montagne des Infidèles).

« Après avoir présenté un aperçu historique des
tribus arméniennes indépendantes du Taurus, et in-
diqué les points principaux sur lesquels ils se sont
successivement groupés, il me reste à étudier l'éten-
due, les limites, la force de leurs établissements et
leur organisation. Je m'occuperai d'abord du *Zéi-
thoun*, point d'une grande importance, soit par le
nombre et l'énergie de ses défenseurs, soit par la
chaîne de rochers qui la couvre et lui sert de rempart.

Ա. ԶԷՅԹՈՒՆ.

« Զէյթունը բարձր դրիւք տեղ մըն է որ լայնութեան 54° եւ 55° աստիճանաց տակը կիյնայ, իսկ երկայնութեան 38°, 39°. չորս կողմը բարձրաբերձ լեռներով պատած է : Սահմաններն ասոնք են . հիւսիսէն Կատաոնեան Տորոս, հարաւէն այն լեռանց հարաւային զառիվայրը՝ որոնց տակէն Պիրամոս գետը կանցնի. արեւմուտքէն Գըրմըզ-Տալը, եւ Խողան-օղլուին երկիրները. արեւելքէն Պիրամոս գետը :

« Զէյթունի դաշտերուն անուններն են Արճիշ-օվա եւ Սոթալի-օվա : Թէքիր-սու ըսուած գետին մեջ վազած գետակները այս ընդարձակ երկիրը կտոռզեն, որ բարեբերութեան ու առատութեան կողմանէ շատ նշանաւոր է :

« Հին ատենի Կատաոնիային այս մասը, ուր ինչպէս որ ըսինք՝ անկարելի ջրլլայ այ նեղ ժուար է մտնելը, եւ պատճառն այս է որ օտար մարդ ներս չեն առներ, քիչ ճանչցուած է, եւ այս երկրիս վրայ տրուած տեղեկութիւնները ամենեւին ճիշդ չեն :

« Ինձիճեան Հայր Ղուկաս վարդապետը միայն քանի մը տեղեկութիւն տուած է Զէյթունի վրայ իր հայերէն աշխարհագրութեանը մեջ, որ վեներակոյ Սուրբ Ղազարու վանքը տպուած է :

« Ինքը կըսէ քէ Զէյթունը աւան մըն է ժայռաւոր լեռան մը կողերուն վրայ շինուած, եւ առջեւէն գետ մը կանցնի :

« Բնակիչները բոլորն այ Հայ են, փաշայէն ապստամբ, եւ Օսմանեան Դրան տուրք չեն վճարեր : Այս երկրիս մեջ տասուերկու եկեղեցի կայ, եւ դիտելու արժանին այս է որ ամենքն այ գանգակ ունին : Զէյթունի բնակիչները աշտարակներ ունին՝ որոնց վրայէն կըդիտեն, եւ քանի մը բերդեր՝ որ կիրճերու մուտքը կըպաշտպանեն :

« Իրենց գլխաւոր արուեստն է երկրին երկաթի հանքերը բանեցընել, եւ անկեց իրենց չղենքերն ու հարկաւոր գործիքները կըշինեն :

« Զէյթունի գլխաւոր եկեղեցին, կըսէ, Սըրոյն Յովնանու Աւետարանչին մատուռն է որ Հայերուն հոն եկած ատենները շինուած է. հոն մեծ զգուշութեամբ ձեռագիր պատկերագարդ Աւետարան մը կըպահեն որ Աւետարան Սըրոյն Բարսղի կըսուի : Այն ձեռագիրը Զէյթունցիք հետերին

I. LE ZÉITHOUN.

« Le Zéithoun, plateau situé entre les 34°-35° de latitude, et 38°-39° de longitude, est bordé de toutes parts par de hautes montagnes; ses limites sont : au nord, le Taurus cataonien; au sud, le versant septentrional des montagnes dont la base est baignée par le Pyrame; à l'ouest, le *Kermès-dagh* et les possessions des *Khozan-Oglou*, et, à l'est, le cours du Pyrame.

« Les plaines du Zéithoun sont désignées par les noms de *Ardjiche-Owa* et *Suthaly-Owa*. Des affluents du *Tékir-Sou* arrosent ce vaste territoire, qui est d'une fécondité et d'une richesse de végétation remarquables.

« Cette partie de l'ancienne Cataonie, dans laquelle il est difficile, sinon impossible de pénétrer, ainsi que je l'ai dit en indiquant les causes qui portent ses habitants à repousser les étrangers qui se présentent, est très-peu connue, et les détails qu'on a sur cette contrée sont très-peu exacts.

« Le P. Indjidji, Mekhitariste de Venise, est le seul qui, jusqu'à présent, ait donné quelques renseignements sur le Zéithoun, dans sa géographie en langue arménienne, imprimée au monastère de Saint-Lazare.

« Le Zéithoun, dit le P. Indjidji, est une bourgade bâtie sur les flancs d'une montagne rocheuse dont la base est baignée par le cours d'une rivière.

« Les habitants, tous Arméniens, sont rebelles au pacha et ne paient point d'impôt à la Porte. On compte dans ce pays douze églises; et, ce qui est surtout digne de remarque, c'est que ces églises ont des cloches. Les habitants du Zéithoun ont des tours d'observation et quelques forteresses avancées qui défendent l'entrée des défilés.

« Leur principale industrie consiste à exploiter les mines de fer de leur territoire, et à fabriquer avec ce métal des armes et divers ustensiles.

« La principale église du Zéithoun, dit le géographe arménien, est la chapelle de Saint-Jean l'Évangéliste, d'une construction qui remonte à l'établissement de la colonie arménienne; on y conserve précieusement un Évangile manuscrit orné de vignettes, qu'on appelle l'*Évangile de saint Basile*. Les

կրտանին պատերազմներու մէջ, եւ արծրբէ պահարանի մը մէջ դրած են : »

Ձէյրունի բնակչաց կառավարութեանը համար Ինճիճեան Հայրը կրտէ քէ տասուերկու եմիրի կամ գաւորչի ձեռք է : Այս տեղեկութիւններս վերոյիշեալ հայերէն աշխարհագրութենէն քաղելէս ետեւ կաւելցրեմ անոնք որ Ձէյրունի մէջ մտնալ ջկարենալուս համար՝ Ատանա եւ Միս գտնուող բուն Ձէյրունցոց բերենն եւ կարուղիկոսարանի վարդապետներէն առի որ այն գարմանալի երկրին վանքը բնակեր էին :

« Ինճի տրուած տեղեկութեանց նայելով, Ձէյրունի մէջ 3000 տուն Հայ կայ եւ 20 տուն միայն Տաճիկ : Բնակիչները որ երկրագործ, երկարագործ ու վաճառական են, պարտաւորեալ են զաւառական տուրք մը վճարելու, որ բոլորը մեկտեղ 30,000 դուրուշ կրնէ, Գաղղիոյ ստրկով 6000 ֆրանք : Բայց որովհետեւ Ատանայի եւ Մարաշի փաշային իշխանութեան տակը կրսեպուին, եւ անիկայ զիրենք պարտաւորած է որ իրենց երկրին մօտ գտնուած ճամբէն անցնող կարաւաններն ու ճանապարհորդները պաշտպանեն, անով իրենց վրայ դրուած տուրքէն ազատ կրհամարուին :

« Ձէյրունը ինչ որ էր Եգիպտացոց Գարամանի տիրելէն առաջ, հիմայ նոյնը չէ : Խոզան-Օղլուի ցեղին Թիւրքմէն պէյերը որ միշտ ինքնազուխ մնացին, եւ Հայոց հետ միացած՝ Մեհեմետ-Ալիի սպարապետ Իպրահիմ փաշային դեմ կեցան, Ձէյրունի ու Հաճինի հայ ցեղերուն վրայ տիրապետեցին, եւ անոնց երկիրները Խոզան-Օղլուի երկիրներուն հետ խառնուեցան : Գարբըճը Մեհեմետ-Աղան որ իր ցեղին անունովը Խոզան-Օղլու ալ կրսուի¹, Եգիպտացոց ետ քաշուելէն, եւ Տաճիկ զօրաց՝ Նեգիպի ու Առնիայի քով յաղթուելէն առիք առնելով՝ ուզեց իր տերութիւնը Տորոսի հայ ու տաճիկ ցեղերուն դեմ ամրացրնել : Խոզան-Օղլուն դրացի ցեղերուն վրայ իր ազգականներէն իշխան դնելն ու Ձէյրունի եւ

habitants du Zéithoun portent avec eux ce manuscrit dans leurs expéditions guerrières, et l'enferment dans une châsse de vermeil. »

« En ce qui concerne l'administration qui régit les habitants du Zéithoun, le P. Indjidji ajoute que cette contrée est gouvernée par douze émirs ou cadis, qui se partagent l'autorité. A ces renseignements, que j'ai empruntés au texte arménien de la géographie citée plus haut, je joindrai ceux que, dans l'impossibilité de pénétrer dans le Zéithoun, j'ai recueillis à Adana et à Sis de la bouche même de Zéithouniotes et de moines du monastère patriarcal, qui avaient habité le couvent de cette curieuse contrée.

« D'après les témoignages que j'ai obtenus, le Zéithoun se composerait de 3,000 maisons arméniennes et de 20 maisons turques seulement. Les habitants, laboureurs, forgerons et marchands, sont imposés, sur le registre provincial, pour 30,000 piastres du G.-S. (environ 6,000 fr. de notre monnaie); mais, comme le pacha d'Adana et de Marasch, de qui ils dépendent nominalement, les a chargés de protéger les caravanes et les voyageurs se rendant à Marasch par un défilé situé dans le voisinage de leur territoire, ils sont censés s'acquitter, au moyen de cette protection, souvent illusoire, de la somme imposée.

« Le Zéithoun n'est plus ce qu'il était avant l'occupation de la Caramanie par les Egyptiens. Les beys turkomans de la tribu de Khozan-Oglou, qui restèrent toujours indépendants, et, d'accord avec les Arméniens, résistèrent aux armes d'Ibrahim-Pacha, généralissime des armées de Méhémet-Ali, se sont rendus suzerains des tribus arméniennes du Zéithoun et d'Hadjin, dont les territoires sont enclavés dans les Etats de Khozan-Oglou. Katerdji-Méhemed-Agha, surnommé Khozan-Oglou, du nom de la tribu dont il est le principal chef¹, profita de la retraite des Egyptiens et de l'anéantissement de l'armée ottomane à Nésib et à Konieh pour affermir sa domination sur les tribus arméniennes et turkomanes du Taurus. Non content de donner aux tribus

¹ Խոզան-Օղլուն իր տերութեան մեկ մասը քեանհայի մը յանձնած է Նուսուֆ-Պէյ անունով, որ Խոզան-Օղլու Սամուր Աղային որդին է, ու Եգիպտացոց իշխանութեան ժամանակը բոլոր լեռը կրկառավարէր :

¹ Khozan-Oglou délègue une partie de son pouvoir à un *kiahya*, Ioussouf-Bey, fils de Samour-Agha-Khozan-Oglou, qui gouvernait la montagne pendant la domination égyptienne.

Հաճինի բնակիչներէն տուրք առնելը բաւական չտեսնելով, Սոյ կաթողիկոսին ու վանքին վրայ տուրք ձգեց, եւ Զեյթունի չորս քրիստոնեայ աղաներուն ու Հաճինի աղային ընտրութիւնը իրեն պահեց. անկեց ի գատ Սոյ քաղաքապետ իր ընտանիքէն մէկը դրաւ, որ առաջ Ատանայի եւ Մարաշի վաշան էր այն քաղաքապետն ընտրողը :

« 1840ին առնեները Գաբրըճը-Մեհեմմէտ Աղան դրաւ լեռնական Հայոց վրայ այն պայմանները, երբոր Օսմանեան Գուռը Գարամանն ու Ասորեաց երկիրը ձեռք ձգեց :

« Խոզան-Օղլուն այն լեռներուն մէջ իր գորութիւնն ու իշխանութիւնը հաստատելէն ետեւ Սիս գնաց, Միքայէլ կաթողիկոսը ստիպեց որ իրեն իշխանութեան տակը գտնուած հաւատացելոց շրջաբերական նամակ մը գրէ, որով հրամայէ իրենց որ Խոզան-Օղլուն իրենց գլխաւոր տէր ճանչնան : Կաթողիկոսին աչքը վախցած ըլլալով՝ շուտ մը անոր հրամանին հնազանդեցաւ. վասն զի 1825ին՝ Գաբրըճը Մեհեմմէտ-Աղային հայրը կաթողիկոսին նախորդներէն մէկը բունաւորել տրւեր էր, լեռան գլխաւորին լուծը բօքվել ու ժողովրդովը հանդերձ գլուխ քաշել ուզելուն համար :

« Գաբրըճը Մեհեմմէտն այն կողմի քաղաքնճարուն ու աւաններուն տիրապետելէն ետեւ, ձեռք ձգած երկիրը իր կողմը բռնող չորս իշխանաւոր Հայոց յանձնեց, որ մինչեւ հիմայ իւր անունովը կրկառաւարեն Զեյթունը :

Այն չորս Աղաները աստեք են .

Ա. Եհնի-Տիւնեա-Օղլու Աստուածատուր, որ բոլոր գաւառին գլխաւորն է .

Բ. Սուրեն-Օղլու-Մարտիրոս, որ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ցեղէն է .

Գ. Շովր-Օղլու Ղազար, եւ

Դ. Յակոբ-Օղլու Մկրտիչ :

Խոզան-Օղլուն պատուիրեր է Քեանեաներուն որ առանց իր հրամանին քրիստոնէից դէմ բան մը չընեն, եւ իրեն իշխանութիւնը բերեցընելու համար՝ Զեյթունի եւ Հաճինի բնակչաց աստուածաբաշտութեանը չզգաւ, հրաման ալ տուաւ որ եկեղեցիներ ու վանքեր շինեն :

« Զեյթունի հիմակուան բնակչաց թիւը 15,000 ի կրնանեն, որ երեք գլխաւոր գեղ կամ *ourdou* բաժնուած են . ինը եկեղեցի եւ մէկ վանք մը ունին որ Սոյ կաթողիկոսարանին իշխանութեանը տակն է :

voisines des chefs choisis parmi les membres de sa famille, et de lever des impôts sur les Zeithouniotes et les habitants d'Hadjin, il imposa la ville de Sis, le patriarche et le monastère, et se réserva encore le droit de sanctionner l'élection des quatre aghas chrétiens du Zeithoun, de l'agha d'Hadjin, enfin de choisir parmi ses parents le gouverneur de Sis, dont la nomination appartenait auparavant au pacha d'Adana et de Marasch.

« C'est vers l'an 1840, alors que la Porte rentrait dans ses possessions de la Caramanie et de la Syrie, que Katerdji-Méhemmed-Agha imposa ses conditions aux Arméniens de la montagne.

« Sûr de sa puissance et de l'ascendant qu'il avait à la montagne, Khozan-Oglou se rendit à Sis pour contraindre le patriarche Mikail à lancer aux fidèles soumis à sa juridiction une lettre encyclique dans laquelle il leur ordonnerait de reconnaître Kozan-Oglou pour leur suzerain. Le patriarche, dont l'un des prédécesseurs avait été empoisonné par le père de Katerdji-Méhemmed-Agha en 1825, pour avoir cherché à se soustraire, lui et ses fidèles, au joug du chef de la montagne, se hâta, pour éviter le même sort, de souscrire aux injonctions qui lui furent faites.

« Maître des villes et des bourgades de la montagne de Khozan, Katerdji-Méhemmed-Agha donna l'investiture à quatre nobles arméniens qui étaient dans ses intérêts, et qui gouvernent encore en son nom le territoire du Zeithoun.

« Ces quatre aghas sont :

1° Yéni-Dunia-Oglou Asdouadzadour, chef supérieur de la contrée ;

2° Souren-Oglou Mardiros, de la parenté de saint Grégoire l'Illuminateur ;

3° Chovr'Oglou Ghazar ;

4° Agop-Oglou Meguerditch.

« Khozan-Oglou recommanda à ses *Kiahias* de ne rien entreprendre contre les chrétiens sans son ordre ; et, afin de rendre sa domination tolérable, il conserva aux habitants du Zeithoun et d'Hadjin leurs institutions religieuses, et leur permit de construire des églises et d'élever des couvents.

« Aujourd'hui, le Zeithoun compte 15,000 habitants répartis entre trois villages distincts ou *ourdous*, neuf églises et un couvent dépendant du siège patriarcal de Sis.

« Զէյթունցիք ամեն ժամանակ իրենց հարցը կրօնքին հաւատարիմ մնացած են . եւ սակայն երկար ժամանակէ ի վեր Թիւրքմեններու հագուստը, լեզուն ու սովորութիւններն առած են : Այնպէս որ միշտ Խոզան-Օղլուի մանմետականներուն հետ կապակցութիւն ունենալով ու հետերնին խաղաղութեամբ ապրելով, հարկ եղած ատենը անոնց հետ կրմիարանին նաեւ լեռան ազատութիւնը պաշտպանելու . ասով՝ զոնէ դրսէլանց՝ Թիւրքմեններէն ամենեւին տարբերութիւն չունին : Խոզան-Օղլուի զինուորներուն չափ եւ քերէս անոնցմէ ալ աւելի աներկիւղ քլլալով, անոնց պէս զինուորական կրթութիւններ կրնեն . կրսեն քէ երբեմն կրմիանան ալ անոնց հետ կարավաններու վրայ յարձրկելու , եւ իրենց լեռը հանող ճամբաներէն դուրս ճանապարհորդներէն ստակ կառնեն, իսկ իրենց լեռները օտար մարդ չեն ձգեր որ մօտենայ :

« Այս վերջի պարագայովս կիմացուի բաւական քէ ինչ պատճառաւ կարելի չէ եղած մինչեւ հիմայ Զէյթունի մէջ եւ Խոզան-Օղլուի երկիրները ճամբորդութիւն ընել ու ստորագրութիւնը գիր անցընել :

(Շարայարութիւնը յաջորդ քերքին մէջ :)

« Les habitants du Zéithoun n'ont pas cessé un seul instant d'être attachés à la religion de leurs pères. Cependant ils ont adopté depuis fort longtemps le costume, le langage et les mœurs des Turkomans. En contact incessant et vivant en paix avec les musulmans de Khozan-Oglou, auxquels ils se joignent au besoin pour défendre l'indépendance de la montagne, les Arméniens du Zéithoun sont devenus, du moins en apparence, de véritables Turkomans; aussi et peut-être plus intrépides que les guerriers de Khozan-Oglou, ils se livrent comme eux à des exercices et aux habitudes militaires. On assure même qu'ils s'unissent parfois à ces derniers pour attaquer les caravanes et rançonner les voyageurs en dehors des défilés qui conduisent à leurs montagnes, dont ils interdisent l'accès, et dans lesquelles les étrangers ne pourraient s'engager sans périls.

« Cette dernière circonstance explique suffisamment les causes qui, jusqu'à présent, ont empêché de tenter une exploration sérieuse dans les possessions du Zéithoun et de Khozan-Oglou.

(La suite au prochain numéro.)

ԼԵՒՈՆ 2, ՎԵՐՉԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ :

(Շարայարութիւն եւ վերջ 1 :)

Սակայն քանի որ կրօնաւորները երգը առաջ կրտանէին՝ դրսի աղաղակը կրպակսեր : Երգն որ լմրնցաւ, եւ վանանայրը Օրննեալ եղերուքն քաւ., խոր լուսիւն մը տիրեց եկեղեցւոյն ներսն ու դուրսը :

— Եղբարք, քաւ վանանայրը . այս գիշերս պէտք է աղօրքով անցընենք : Պէտք է խնդրենք Աստուծմէ որ այս մեր խոնարհ բնակարանիս վրայէն իր բարկութիւնը վերցընէ, եւ աղօրք ընենք այն խեղճ մեղաւորներուն համար որ ուզեցին Աստուծոյ տաճարը պղծել :

Առաջ անցաւ Լեւոն՝ գլուխը ծռած ու ձեռուրները խաչաձեւ կուրծքին վրայ դրած . Հայր սուրբ, քաւ, եւ այս գիշեր առաջակաց գլխաւորին հետ խօսեցայ . եւ կարծեմ որ եք կարենամ զինքը գտնել, վանքը ամեն վտանգէ ազատ կրմնայ :

— Այն անգամներուն քով մի երբար որդեակ, քաւ վանանայրը : Այդ քու սուրբ գգնող որ տեսնեն՝ իրենց անգրութիւնը աւելի կըզրգոի :

— Հայր սուրբ, պատասխանեց Լեւոն . բոլոր միարանութեան

LÉON VI, DERNIER ROI D'ARMÉNIE.

(Suite et fin 1.)

Cependant à mesure que les moines chantaient, le bruit extérieur s'affaiblissait. Bientôt le psaume s'acheva, et quand le prieur eut prononcé la formule : *Benedicat vos omnipotens Deus...*, le plus grand silence régnait dans l'église et au dehors.

— Mes frères, dit le prieur, nous passerons cette nuit en oraisons. Nous demanderons au ciel de détourner sa colère de dessus cette humble maison, et nous intercéderons pour ces malheureux pécheurs qui ont tenté de violer le sanctuaire.

— Mon père, dit le moine Léon en s'avançant la tête inclinée et les bras en croix sur la poitrine, j'ai parlé cette nuit même au chef des routiers, et j'ai lieu de croire que si je pouvais le retrouver, je m'assurerais que le couvent ne court plus de danger.

— N'allez pas vers ces méchants, mon fils, dit le prieur. Le saint habit que vous portez ne fait que servir d'aiguillon à leur cruauté.

— Qu'est-ce que la vie d'un indigne serviteur de Dieu,

1 Տես Ա Տարի, էջ 48, 56, եւ Բ Տարի, էջ 153:

1 Voir Tome premier, pages 18, 36; et deuxième, page 133.

վրայ սպառնացեալ չարիքներուն դիմացն առնելու. համար՝ միք ինծի պէս անարժան կրօնաւորի մը կեանքն ալ բան է :
 — Ուրեմն զնա որդեակ, ըսաւ վանահայրը հառաչելով . մենք հոս կրկենանք ու քեզի համար աղօրք կրնենք :
 — Ծոնցաւ Լեւոն, ելաւ եկեղեցիէն, եւ դէպ ի արեւմտեան կողմը զնաց, վասն զի հոն էր վանքին զլսաւոր դուռը :

Գ.

ՀՐՈՍԱԿԱՆ ԹԱՆՈՒՆՈՐԸ .

Այն առեւտները վանքերն ալ ուրիշ մեծամեծ շէնքերուն պէս մէյմէկ բերդ էին ...

Լեւոն պարսպէն դուրս ելաւ, տասը աստիճան բարձր սանդուխներուն վրայ կեցաւ, տեսաւ որ դիմացը՝ ոտքին տակը անբաւ բազմութիւն մը կը վրխտայ, ամենքն ալ արեւէ անցած մարդիկ . ոմանց երեսին վրայ չարութիւնը իր սոսկալի նշանները ձգած էր : Ջանքերուն կարմիր լուսովը անոնց շուքերն ալ իրարու զարնուելով անելի ալ սարսափելի կերեւանային . կարծես քէ սատանաներու ժողով մըն էր ...

Մէկը կար որ այն հրոսակներուն մէջ արձակ համարձակ կը պրտորէր . անիկայ առաջ եկաւ, Լեւոնին կեցած սանդուխին վրայ ելաւ . Լեւոն ալ փառասոր քրակապը տեսնելուն պէս ճանջցաւ զինքը, Յովհաննէս Ռուօն էր, որ եկաւ կրօնաւորին քղանցը բռնեց համբուրեց, ու ձեռքը այն բազմութեանը վրայ երկնցընելով ըսաւ .

— Հայր սուրբ, անա քեզի խոտացած գօրքս ասիկայ է :

Լեւոն տխրութեամբ մը պատասխան տուաւ իրեն քէ Ատոնց այս զիշերս ըրած բռնութիւններուն նայելով՝ վախեմ քէ մեր սուրբ դիւանորութիւնը յաշոգութիւն պիտի չգտնէ :

— Ա՛հ, հայր սուրբ, ըսաւ Ռուօ, ինչ քաշեցի ես միջեւ որ ձեռքերէն իրենց որք խեցի ազատեցի : Բայց յանցաւորաց զլսաւորները բռնել տուի . եւ ձայնը բարձրացընելով վրայ բերաւ, սա կտրիճները կըտեսնես . անա հիմա ստոնք Սէն գեանի մէջ լուղորդութիւն ընելու պիտի ձամբեմ : Ջրին ընթացքը սաստիկ է, եւ քերեւս վաղը իրիկուն Մանրի կամրջին տակէն ալ անցնին՝ քէ որ անկեց առաջ ձկներուն կերակուր չըլլան :

Հրոսակաց բազմութեանը մէջ խոր լուրիւն մը տիրած էր . մէկը ջեղաւ որ դատաւարտելոց պաշտպանութեանը համար ձայն մը հանէ : Ռուօ առեւտախօսութիւն մը ըրաւ անոնց իրենց աւագակի լեզուովը, պատմեց ընկերներուն քէ ինչեր անցեր էին զլսեն այն զիշերը, եւ քէ ինչպէս կրօնաւորի հազուատով բազաւոր մը գտեր էր՝ որ իր ստրկովը կուգէ զմեզ վարձել ըսաւ, եւ Սարակիսոսաց դէմ պատերազմի խրկել՝ Պետրոս Լուսինեան անունով քաջ սպարապետի մը նեա .

Այս որ լսեցին՝ ուրախութեամբ լեցուեցան, մանաւանդ էրբոր լսեցին քէ Արարացոց քով հարստութիւն շատ կայ :

Ռուօն խօսքը ասանկ վերջացուց . իսկ հիմա որդեակք, պետք է զիշեր բարի ըսենք այս պատուական կրօնաւորներուն ու ելլենք երբանք : Ջրւայ քէ մտոնանք . այտուհետեւ ով որ ուրիշի ստացուածքին քերեւ կերպով մըն ալ դպչի՝ մէկէն պիտի կախտի զլսիվար վառ կրակի վրայ, մինչեւ որ իր խօզու մարմինը բոլորովին խորվի :

Ռուօյին ճառը հանդարտ լուրեամբ մտիկ ընելէն ետեւ սկսան հրոսակները մէջերէն խօսակցելի, բայց ցած ձայնով, ինչպէս որ մարդիկ իրենց մեծաւորներուն առջեւը կըլսօսին : Այնպիսի ճիշդ բարեկարգութիւն մը կար այն աւագակներուն մէջ որ կանոնաւոր գօրաց մէջ նմանը չէր տեսնուեր : Գլխաւորին որ նորէն ձայնը բարձրացուց ու քսան կարիճ կանչեց քովը, որ շուրը ձգուելու դատաւարտեալ խեղճերը շարկեցին ու ճամբայ շուրը ձգուելու վրայ էին դէպ ի կամուրջը որ անկեց գետը բաժնէ վերջինք՝ քսան ոտնաչափ բարձրութենէն վար . բայց Լեւոն միջնորդ եղաւ :

— Որդեակ, ըսաւ Ռուօյին, քու գօրացդ կրրութեանը վրայ

mon père, répondit Léon, quand il s'agit de détourner les malheurs qui peut-être menacent encore toute la communauté?
 — Allez donc, mon fils, dit en soupirant le prieur, tandis que nous resterons ici à prier pour vous.

Frère Léon s'inclina, sortit de l'église et s'achemina du côté de l'ouest, où se trouvait la principale porte d'entrée du monastère.

III

LE ROI DES MALANDRINS.

Comme tous les édifices importants, les couvents ressemblaient alors à des forteresses...

Frère Léon se trouva hors des murs, debout sur un perron élevé d'une dizaine de marches. Devant lui, sous ses pieds, s'agitait une immense multitude d'hommes aux figures accentuées, sur quelques-unes desquelles le crime avait laissé son hideux stigmate. Les ombres heurtées que jetait la lueur rouge des torches les rendaient encore plus terribles. On eût dit une assemblée de démons...

Un homme parcourait librement les groupes des malandrins. Il s'avança et gravit le perron ; frère Léon le reconnut au riche baudrier de son épée : c'était Jean Rouaut, qui prit le bas de la robe du frère et la porta à ses lèvres, puis dit, en étendant la main vers la foule :

— Mon père, voici l'armée que je vous ai promise.
 — Ses violences de cette nuit, répondit tristement frère Léon, sont un fâcheux prélude de notre sainte entreprise !

— Ah ! mon père, répondit Rouaut, j'ai eu bien de la peine à leur enlever leur proie ! Mais j'ai fait saisir les plus coupables ; et tenez, dit-il plus haut, voici de jolis garçons qui vont tout à l'heure faire le plongeon dans la Seine. Les eaux sont fortes, et demain soir ils pourront bien passer sous le pont de Mantes, s'ils n'ont pas été auparavant mangés par les poissons.

Le plus profond silence régnait parmi la troupe nombreuse des malandrins. Pas une voix n'osa s'élever en faveur des condamnés. Jean Rouaut commença une courte allocution en argot, dans laquelle il raconta ce qui lui était arrivé cette nuit, et comment il avait trouvé, sous un habit de religieux, un roi, qui les prenait à sa solde, et voulait les envoyer combattre les Sarrasins, sous la conduite d'un brave, nommé Pierre de Lusignan.

Cette nouvelle parut les combler de joie, surtout quand ils surent que les Maures avaient beaucoup de richesses.

— Maintenant, mes enfants, dit en finissant Jean Rouaut, nous n'avons plus qu'à nous séparer en souhaitant bonne nuit aux révérends pères. N'oubliez pas que le premier qui mettra maintenant quelque légèreté à l'égard du bien d'autrui sera pendu par les pieds au-dessus d'un brasier, jusqu'à ce que sa carcasse de porc soit entièrement rôtie.

Le discours de Jean Rouaut avait été écouté dans le plus grand recueillement. Quand il eut terminé, les conversations commencèrent entre les malandrins, mais à voix basse, comme quand on se trouve en présence de ses supérieurs. La discipline parmi ces condottieri était plus exacte que dans les armées régulières. La voix du chef s'éleva encore pour appeler vingt hommes de bonne volonté, qui chargèrent sur leurs épaules les malheureux condamnés à la noyade, et allaient s'acheminer vers le pont Rouge, du haut duquel ils devaient les précipiter dans la Seine, haute de vingt pieds en cet endroit. Frère Léon s'interposa.

— Mon fils, dit-il à Jean Rouaut, j'admire la discipline de

կրգմայիմ, եւ յոյս կառնեմ թէ ձեռք զարկած գործողութիւնդ անոնց ձեռքովը պիտի յաջողի. բայց սրախ ուրախութիւնը մի դառնացրներ ու այդպիսի անգրութիւն մընէր :

Ռուօն այս աղաչանքին վրայ նեղանալու պէս եղաւ .

— Առիկայ չար օրինակ կըլլայ հայր սուրբ, ընաւ . բայց քեզի չէ թել չեմ կրնար : Թէ որ կուգես որ կախեմ գիրենք՝ ինձի աղէկութիւն մը ըրած կըլլաս :

— Իմ ուզածս աս է որ ատոնք իրենց ընկերներէն չբաժնուին ըսաւ կրօնաւորը , որպէս զի անոնց պէս եւ անոնց նետ փրկուին :

Հրօսակներուն կրթութիւնը խիստ ալ էր նե՛ղ չկրցան համբերել, ու բարձր ձայնով կանգուրտուելով շնորհակալ եղան կրօնաւորին բարեխօսութեանը . ետքը ամենքը միաբերան աղաղակելով օրհնութիւնը խնդրեցին , եւ ընդունեցան ջերմեռանդութեամբ՝ ձնկի վրայ եկած :

— Մնաս բարով, հայր սուրբ, ըսաւ Ռուօ իր գինուորաց զուխն անցնելով . նշան մը տուածիդ պէս՝ տասներինդ հազար հոգով քու քովդ կը գտնուիմ :

Հրօսակները կարգաւ շարուեցան , ու լուսութեամբ քաշուեցան զնացին . քիչ ատենէն Լեօն մինակ մնաց սանդուխին զուխը , եւ դիմացի երկնքին թերեւ ամպերը սկսան առաւօտեան ձառագայրներէն կարմրնալ :

Գ

ՎԵՐՁԻՆ ԽԱՉԱԿԻՐԲ .

Կարօյս Ե բազաւորն ալ իր հօրը եւ գրեթէ բոլոր նախորդացը պէս ուխտ ըրեր էր Պաղեստին երբարու . բայց բնութեամբ պատերազմասեր չըլլալով՝ խոտտուները չկատարեց , գեր անձամբ չկատարեց . միայն խօսք տուաւ որ այն արշաւանքը յանձն առնող բազաւորին օգնէ զօրքով եւ սարկով :

Այսպիսի դիւցազնական գործողութիւնը իրացրեն անոր պէս բազաւորի մը կիչնար : Այն ատենները Պետրոս Լուսինեան որ Յաղթական կըտուէր՝ եւ Կիպրոսի , Երուսաղեմի եւ Հայաստանի բազաւոր , Ասորուց երկրին մէջ երեսելի յաղթութիւններ ըրաւ : Հողորսի ասպետաց Ռեմոն Պեռանձէ անունով մեծ մագիստրոսին նետ միարանած՝ առաւ Սարակինոսաց ձեռքէն Աղեքսանդրիան , Տրապիսիս ու Ջմիռնիան , եւ Կիլիկիոյ ու Փարամանի մէջ հին խաչակրաց դրօշը նորէն կանգնեց : Իր գասաուններէն հանել կրցած քիչ մը ցօրքն ու ստակը հարկ էր անկցրել որպէս զի ըրած յաղթութիւնները մէյմէկ ձախորդութիւն զդառնային ու բախուած արիւնները անպտուղ չըլլային : Ռուսի ելեր Եւրոպայի մէջ ձամբորդութիւն ընելով՝ ստակ կըժողվէր խաչակրութեան համար , որով այն ատենի անձնասեր բազաւորներուն աչքին առջեւը մուրացկան կրօնաւորի տեղ կանցներ : Այն խեղճութեան ժամանակները Փաղղիոյ կէսը Անգղիայից բռնած էին , ուստի ոչ զօրք մնացեր էր հոն եւ ոչ ստակ :

Կիպրոսի բազաւորին Փարիզ գալը զամենքը բնդացուց : Ինքը բարձրանասակ էր , եւ այնպիսի վսեմ ու զուարթ կերպարանք մը ուներ որ քաջութիւնը , արդարութիւնն ու ազնուականութիւնը յայտնի կըվայելին վրան : Աղէկ ալ կըվայելեցրներ արեւելեան պերճութիւնը . եւ գերիներուն բազմութիւնը՝ որ ցօրենագոյն մարդիկ էին , զուխնին ձերմակ բենեզէ արտախոյր պլլած , տեսողները կըսէին իրարու փափաւով թէ ասոնք իրեն նուաճած սուլթաններն են . . .

Կարօյս արքայորդին կրցածին չափ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ այն հին խաչակիր բազաւորաց ժառանգորդին : Պալատին մեծ դահլիճը կապոյտ շուշանագարդ դիպակներով զարդարել տուաւ , եւ շորս դին ժողվեց իշխանագունքը , պարոնները եւ իմաստուն խորհրդականները : Բարձրասանդակին վրայ գահ մը կար պարապ . ամենուն աչքը անոր կերբար ու Յովհաննէս բազաւորին գերութիւնը անով մաքերնին կիչնար : Այն պարապ գահին մօտ՝ նուասար բարձրութեամբ ուրիշ գահ մը դրուած էր , երկուքին մէջտեղն ալ՝ քիչ մը վարով՝ նասարակ արողի մը վրայ նստած էր Զօնն Կարօյս Ե , որ այն ատենը

ton armée, et j'en tire un bon augure pour l'entreprise à laquelle tu vas la conduire ; n'empoisonne pas la joie dont mon cœur est plein par un acte de cruauté.

Cette prière parut contrarier Brûle-Fer.

— Cela sera d'un mauvais exemple, mon père, répondit-il ; cependant je ne puis rien vous refuser. Si vous voulez les faire pendre, vous me ferez plaisir.

— Je ne veux autre chose que les rendre à leurs compagnons, répondit le moine, afin qu'ils soient rachetés comme eux et avec eux.

La sévérité de la discipline n'empêcha pas les malandrins d'exprimer par leurs acclamations combien ils savaient gré au moine d'avoir provoqué cet acte de clémence ; puis ils demandèrent tous à grands cris sa bénédiction, et la reçurent pieusement et à genoux.

— Adieu, mon père, dit Jean Rouaut en se mettant à la tête de sa troupe ; au premier signal, je suis à vous avec quinze mille hommes.

Les malandrins, rangés en bon ordre, se retirèrent silencieusement, et, quelques moments après, frère Léon se trouva seul sur le perron du monastère, en présence du jour, qui commençait à teindre en rose les nuages légers répandus dans le ciel.

IV

LES DERNIERS CROISÉS.

Comme son père, comme presque tous ses prédécesseurs, Charles V avait promis d'aller combattre en Palestine ; mais l'aversion des armes le détourna de tenir cette promesse, du moins quant à lui-même ; il s'engagea seulement à secourir d'hommes et d'argent le prince qui voudrait se mettre à la tête de l'entreprise.

Il était un prince à qui ce rôle, si bien fait pour tenter une âme noble et chevaleresque, était naturellement dévolu. Pierre de Lusignan, surnommé le Victorieux, venait d'ajouter à la triple couronne de Chypre, Jérusalem et Arménie, des lauriers conquis en Syrie. De concert avec le grand maître de Rhodes, Raymond Bérenger, il avait pris aux Sarrasins Alexandrie, Tripoli et Smyrne, et planté en Cilicie et en Caramanie l'étendard des anciens croisés. Il était nécessaire, pour que ces conquêtes ne devinssent pas des désastres, pour que le sang répandu ne restât pas stérile, d'ajouter des soldats et des trésors au peu de soldats et d'argent qu'il avait pu tirer de ses Etats. Il parcourait l'Europe, quêtant pour la croisade dont il s'était fait le frère mendiant près des souverains occupés d'intérêts égoïstes. Dans ces malheureux temps, la France, à moitié couverte d'Anglais, n'avait plus ni armée ni trésors.

L'arrivée du roi de Chypre fit sensation dans Paris. Il était de grande taille et avait une physionomie noble et ouverte, sur laquelle étaient peints les sentiments de bravoure, de loyauté et d'honneur. Son luxe oriental, ses esclaves au teint sombre et aux turbans de mousseline blanche, qu'on disait tout bas être des sultans qu'il avait vaincus, lui allaient très-bien...

Charles avait fait de son mieux pour bien recevoir l'héritier des rois croisés. Entouré des princes, des barons et des sages conseillers, le dauphin siégeait dans la grande salle du palais, tendue, pour cette occasion, d'étoffes d'azur fleurdelisée. Sur l'estrade, un trône vide, vers lequel se portaient tous les regards, rappelait la triste captivité du roi Jean. Près de ce trône vide, et à une égale hauteur, on en avait fait placer un autre, et, entre les deux, un peu au-dessous, sur un siège sans bords, était assis le sage Charles V, alors âgé de vingt-six ans. Les pairs de France, les gens de guerre couverts d'acier, et les

քանրվեց տարեկան էր : Իսկ բարձրաանդակին երկու կողմը եղած նստարաններուն վրայ շարուած բազմեր էին Գաղղիոյ սեպուհները, ապառազներ պատերազմականները, կարմրագոյն սամուրենիներով զարդարուած մեծամեծները :

Կիպրոսի բազառըր երբոր եկաւ մտաւ դանիճը՝ բազմութեան մեջէն անցնելով, Կարուսին ու իր խորհրդականներուն երեսը մեծ նաճուրիսն մը շերեւցաւ . կարծես թէ նացկերութի տաննին անակնկալ հիւր մը վրայ նստել էր : Եւ սակայն իջտաւ արքայորդին բարձրաանդակէն ու Պետրոսի ոտքը ուզեց իյնալ . անիկայ վերուց զինքը, ու կրկին կրկին համբուրեց . բունեց Կարուսը ձեռքէն ու տարաւ Յովնանու պարապ գանին քով դրուած շարուր նստելու հրամայուց :

Պետրոս իր գալուսն պատճառը յայտնեց այն պաղ երեսով մտիկ ընողներուն առջևը եւ յետոյ ըսաւ .

— Հիմա կըսպասեմ, արքայորդիդ քաջ, որ տուած խօսքդ կատարես :

Այն ատեն Գաղղիոյ մարաջախտ մը ոտք ելաւ, որ յաղբանդամ, ցլազեմ, թիկնաւետ մարդ մըն էր, ու վրայէն ժանտ ու բիրտ մարդ մը կերեւեալ, բայց ազնուական զգացմունքներն աչքին մեջ կրկնալէին .

— Տէր արքայ, ըսաւ, դուն մինակ չես երբար . անա կըխոստանամ որ պաշտօնեա ազատի կարենալուս պես ես ալ քովդ գամ :

— Իշխանդ Պերրան, ըսաւ Լուսինեանը քաղցրութեամբ, վասն զի Տիւկերքէնին քաջութիւնը լսած էր . մինակ դուն բանակ մը կարծես . դուն որ գաս, անշուշտ կառնենք Երուսաղէմը :

Արքայորդին չէր կրցած ուշ զնել այն երկու դիւցազանց մեջ անցած խօսակցութեանը : Քիչ մը ատեն սենեկապետին իր ականջէն վար ըսածները մտիկ ընելէն ետեւ հրամայեց բարձր ձայնով որ դանիճին վանդակափեղկը բացուի : Մէկն ի մէկ հուղկանաբայ բազմաթիւ գունդ ներս մտաւ, Պրիւլիքը գլուխնին կեցած : Զենքերնին բուր ու տեղ էր, կործքերունս վրայ ալ կարմիր լարէ խաչ մը կար՝ Լուսինեանց խաչին ձեւովը : Թեպէտ եւ դանիճն ու պալատին գալիքը լեցուել էր հուղկանարներով, բայց ամենքը հոն չէին . զքսի գաւառներուն մեջ ալ կային : Ետքը Տիւկերքէն զանոնք պատերազմի տարաւ Սպանիա, եւ իմացուեցաւ որ այն խեղճ կարծուած մարդիկը քաջ քաջ զինուորներ էին :

Կարուս եւ ցուցուց հրոսակները Կիպրոսի բազառին՝ որ ակործնելով ու զուարթութեամբ մը կրնայիք վրանիս՝ ու ըսաւ .

— Տէր արքայ, ասոնք են անա քեզի խոստացած օգնականներս :

Բայց Յովնանէն Տոռման անունով դիւանադպիրն ոտք ելաւ .

— Այս մարդիկը դատաստանի տակ են, կանջեց . բող առաջ իբրեց դեմ եղած ամբաստանութեան պատասխան տան : Այնչափ շարագործութիւններէն ետեւ, երեկ չէ մէկալ զիշեր Կելեատինեանց վանքին վրայ ալ յարձրկեր են :

Այն խօսքին վրայ ամեն մարդ շփոթեցաւ, եւ մանաւանդ Պրիւլիքը : Աղէկ որ օգնութեան նստաւ յանկարծակի քաջասիրտ վանանայրը :

— Արքայորդիդ քաջ, ըսաւ, քու արդարութեանդ տեղը գացած է . վասն զի ամենքը չէին վանքիս վրայ յարձրկողները . որոնք որ ներս մտել էին՝ սպանուեցան . չորս հոգի արդէն Մոնիթրոնի կախաղաններուն վրայ են :

Հոգի առաւ Լուսինեանը այն խօսքէն, եւ բոլոր բազմութիւնը շշուկոց մը հանելով իր նաճուրիսը իմացուց :

— Թողութիւն թողութիւն՝ կանջեցին ամենքը :

Այն ազաբանքը արքայորդույն խոնձուրեանն ալ յարմար էր, ուստի սիրով ընդունեցաւ . մտտեցաւ Կիպրոսի բազառին ու ցած ձայնով եւ սրտաշարժ կերպով ըսաւ .

— Տէր արքայ, հայրս Անդրիայոց ձեռքը զերի է, եւ ես ստակ չունիմ որ զինքը ազատեմ : Քիչ մնաց որ քեզի տուած խօսքես ետ պիտի կենայի . անոր համար ալ է որ եկած աստ-

magistrats en robes d'écarlate fourrées d'hermine, étaient assis sur des banquettes qui s'étendaient des deux côtés de l'estrade.

— Quand le roi de Chypre arriva dans la grande salle, à travers la foule du peuple, la figure de Charles et celles de ses conseillers n'exprimaient pas un contentement bien vif; on eût dit des gens surpris à table par un convive inattendu. Cependant le dauphin descendit de l'estrade et voulut se jeter à genoux devant Pierre de Lusignan, qui le releva, l'embrassa à plusieurs reprises, et fut conduit par la main jusqu'au trône placé à côté du trône vide de Jean .

Le roi de Chypre exposa le sujet de sa venue devant des visages impassibles.

— J'attends avec confiance, monseigneur, dit-il en terminant, l'accomplissement de votre parole.

Un maréchal de France se leva. C'était un gros homme à la face de taureau, aux épaules larges et remontées, et dont l'extérieur eût eu quelque chose de brutal et de grossier, sans son œil qui étincelait de nobles sentiments.

— Sire, vous n'irez pas seul, dit-il, je fais vœu de vous rejoindre aussitôt que le service du roi le permettra.

— Messire Bertrand, répondit avec urbanité Lusignan, qui connaissait de renommée Duguesclin, vous valez à vous seul une armée, et quand vous viendrez, nous reprendrons certainement Jérusalem.

Le dauphin n'avait pu prendre garde à ce petit colloque entre les deux héros. Après avoir prêté l'oreille quelques moments à son chambellan, il donna à haute voix l'ordre d'ouvrir la grille de la grande salle. Aussitôt une troupe nombreuse, à la tête de laquelle marchait Brûle-Fer, entra. Les malandrins étaient armés d'épées et de piques, et portaient sur leurs poitrines une croix de drap rouge semblable à celle de Lusignan. Quoique la grande salle et les cours fussent remplies de malandrins, tout n'était pas là : il restait encore ceux des provinces. Plus tard, Duguesclin les emmena en Castille, et on put voir que ces hommes perdus étaient d'excellents soldats.

Charles V montra les malandrins au roi de Chypre, qui les regardait avec l'air joyeux d'un homme à qui l'on fait une surprise agréable, et dit :

— Voilà, Sire, les secours que je vous ai promis.

Mais le chancelier Jean de Dormans se leva.

— Ces hommes sont sous la main de la justice! s'écria-t-il; ayant tout ils ont à répondre à une accusation capitale. Leurs forfaits étaient grands, ils y ont mis le comble en attaquant l'avant-dernière nuit le cloître des Célestins.

Cette apostrophe embarrassa tout le monde, et surtout Brûle-Fer. Un auxiliaire inattendu se présenta; c'était le courageux prieur.

— Monseigneur, dit-il en s'adressant au dauphin, votre justice a été satisfaite; l'attaque n'était pas générale. Ceux qui se sont introduits dans le cloître ont été mis à mort; quatre cadavres sont suspendus aux gibets de Montfaucou.

En entendant ces paroles Lusignan respira. Un murmure de satisfaction parcourut la foule.

— Grâce! grâce! cria-t-on de toutes parts.

Le Dauphin s'empressa d'obéir à ce cri, qui était conforme aux conseils de sa sagesse. Il s'approcha du roi de Chypre, et lui dit à voix basse et d'un ton pénétré :

— Sire, le roi, mon père, est prisonnier des Anglais, et je n'ai pas de quoi payer sa rançon. J'étais sur le point de vous manquer de parole; c'est ce qui explique le peu de joie que

նրդ քիչ ուրախութիւն ցուցուցի : Զիս այս մտմտութիւն ազատողն անա սա մարդն եղաւ :

Այս ըսելով՝ ժողովրդեան մէջ մատովը կրօնաւոր մը ցըցուց որ սեան մը կըրընած կեցեր էր :

Կիպրոսի բազաւորը դէպ ի այն կողմը նայած չնայած՝ վազեց գնաց Լեւոն կրօնաւորին քովը, բունց ձեռքէն, ու բարձրաւանդակին մօտ բերաւ. բայց անիկայ չուզեց վեր ելլել :

— Իշխանքդ իմ, ըսաւ Լուսինեանը Կիպրոսի պարօններուն. անա ձեզի բազաւոր մը որ շատերնիդ չէք ճանչնար. եկէք Հայոց բազաւորին ձեռքը համբուրեցէք :

— Տեղերնիդ կեցէք, պարօնայք, ըսաւ Լեւոն հանդարտութեամբ պալատականներուն՝ որ սկսեք էին իրեն մօտենալ Պետրոս կաշխատէր որ այն բազաւասակ կրօնաւորը նորէն իշխանութիւնը ձեռք առնու :

— Հետս եկուր, տէր արքայ, ըսաւ. անա ես գործով ուստրելով ճամբայ կեցեմ : Յաղթութիւնը մերը պիտի ըլլայ, եւ դու նորէն արող կընստիս. կամ քե եկուր բազաւորակերպ կեանք մը անցուր երջանկաւետ Կիպրոսին մէջ՝ ուր այնչափ ատեն բազաւորեր են մեր նախնիքը :

Լեւոն կրօնաւորը ժպտեցաւ.

— Այդ առաջարկութիւնը ինձի համար չէ, տէր արքայ, ըսաւ. ես իմ վիճակս արդէն ընտրեք եմ. անա նորէն վանք կը դառնամ ու մէյմընայ անկէց դուրս չեմ ելլեր : Այսօր վերջին անգամն էր որ Հայոց բազաւորին վրայ խօսք եղաւ :

Ե. ՏԻՄՈՒԼԷ ՊԱՒՈՆ :

j'ai montrée à votre venue. Celui qui m'a tiré d'embarras, le voilà.

Et il désignait du doigt, dans la foule, un moine appuyé contre une colonne.

A peine les yeux du roi de Chypre se furent portés de ce côté, qu'il s'élança vers le frère Léon, le prit par la main et le ramena vers l'estrade, au pied de laquelle le moine persista à rester.

— Seigneurs, dit Lusignan aux barons de Chypre, voici un monarque que beaucoup d'entre vous ne connaissent pas ; venez baiser la main du roi d'Arménie.

— Restez, seigneurs, fit avec calme frère Léon aux courtisans qui s'approchaient... Pierre cherchait à rendre au monde le moine couronné.

— Revenez, Sire, disait-il : je pars avec une armée et des trésors. Nous serons vainqueurs et vous remonterez sur votre trône ; ou bien vous vivrez royalement dans l'heureuse Chypre, où nos aïeux ont si longtemps régné.

Frère Léon sourit.

— Cela ne me tente pas, Sire, répondit-il ; j'ai bien choisi mon lot. Je retourne au cloître pour n'en plus sortir. Aujourd'hui on a parlé pour la dernière fois du roi d'Arménie.

E. DU MOLAY BACON.

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Քաղաքական խնդիրներու կողմանէ այս օրերս հանդարտութիւն էր. միայն ատեն ատեն հասարակաց կարծիքը մէյմը Խօսալիոյ՝ մէյմայ Ամերիկացւոց ու Անգղիացւոց մէջ եղած գծաւորեան վրայ կը պտըտէր :

Աւստրիան Խօսալիոյ մէջ երեւցած անհանգստութիւններէն յորդորուած՝ ետեւ էր որ այն երկրին տէրութիւնները այլ եւ այլ բարեկարգութիւններու ձեռք զարնէն : Խօսալիոյ մէջ գօրք պահելը ծանր է իրեն. Փիեմոնթի հետ ունեցած անհամաձայնութիւնը, անկէց ի գատ՝ Անգղիոյ օրագիրներն ալ, որ տէրութեան կամացը գործիք կըսեպուին, իրենց սաստիկ խօսքերովը անհանգստութիւն կուտան Աւստրիոյ. որով յօժարեալ կերեւնայ յորդորելու Խօսալիոյ մանր տէրութիւններն որ քաղաքակրթութեան մէջ առաջ երբայլու ճամբայ մը բռնեն :

Կրտսն քե՛ նախօրիկի բազաւորը բողոք մը ըրեր է Փարիզու դեսպանաժողովին իր գործոցը մէջ խառնուելուն դէմ. բայց կերեւնայ քե՛ միտք ունի ինքնայօժար սրտով իր երկրին հարկաւոր եւ

օգտակար ճանչցած ազատութիւնները տալու :

Ռուսաց կայսրը արտասահման Լեհացւոց ներումն տուաւ. որով քաղաքական կռիւներու պատճառաւ Լեհաստանէն հարկաւ կամ քե՛ կամաւ դուրս ելած մարդիկը, մանաւանդ քսանընիկ տարիէ ի վեր, կրնան այսուհետեւ իրենց հայրենիքը դառնայ համարձակ ու հանգիստ բնակիլ :

Արեւելքէն եկած չուրերէն ոմանք քեպեա եւ շատ ցաւալի էին, այսինքն այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ եղած ջարդերն ու խռովութիւնները, ինչպէս Երուսաղէմ, Նապլուսա, Մարաշ, Թոգատ, Ամասիա, Ֆիլիպպի եւ այլն, բայց Երուսաղէմը անգամ մեծ յոյս կուտայ Օսմանեան ինքնակալին հաստատուն կամքը, որով իր կայսերական վերջի հրովարտակին գործադրութիւնը կուզէ : Եւ այս բանիս յայտնի ապացոյց է հալատակ ազգաց կողմանէ մէյմէկ երեսփոխան ընտրուիլը իբրեւ անդամ տէրութեան խորհրդարանին : Մեր ազգին կողմանէ ընտրուող երկու մեծապատիւ անձինքն ալ, այսինքն քե՛ Տիգրեան Մինրան Պէյը եւ քե՛ Տա-

տեան Յովհաննէս Ամիրան, որ ոչ միայն ազնիւ ազգատոհմներուն հաւատարիմ ծառայութեանցը համար, այլ եւ իրենց անձնական կատարելութիւններովը արժանաւոր եղած են միշտ տերութեան վստահութեանն ու իրենց ժողովրդոց համարմանը, տարակոյս չունինք որ վեհափառ արքային գեղեցիկ դիտաւորութիւնները ինչպէս որ պետք է պիտի կատարեն :

Փարիզու մէջ այս օրերս խօսակցութեան զըխաւոր նիւթ եղած էր մշակութեան բերքերուն համաշխարհական հանդէսը :

Ճարտարութեան Պալատին ներսն ու դուրսը ահագին ընդարձակութեամբ տեղ բռնած էր այս փառաւոր հանդէսը : Շէնքին մէջտեղի մեծ կտորը գեղեցիկ պարտեզ մը ձեւացած էր՝ զանազան ծառերով ծաղկըներով շատրուաններով ու գեղջկական նստարաններով զարդարած : Երկու քովերը Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմերէն եկած կովեր եզներ ու ցուլեր դրուած էին՝ զատ զատ գոմերու մէջ, անոնց հովիւներն այլ իրենց յատուկ հագուստներովը քովերին կեցած : Պալատին մէջ բաւական տեղ չմնալուն՝ դուրսն այլ ընդարձակ գոմեր շինուած ու հոն դրուած էին ուրիշ տեսակ տեսակ անասուններէ զատ Մաճառստանի եզները՝ որ գրեթէ կանգուն ու կէս երկայնութեամբ եղջիւրներ ունին : Պալատէն դուրս էին նաեւ ոչխարի ու խոզի տեսակ տեսակ ցեղերը, մեկ կողմն այլ ամէն ցեղ ընտանի բազուններ : Իսկ պալատին վերի յարկը շարուած էին երկրագործական զանազան բերքեր ու նորահնար գործիքներ, որոնց շատը անցած տարուան արուեստանհանդիսին մէջ այլ կրգտնուէր : Այս երկրագործութեան հանդէսը տեսնելու համար ներս մտնողէն մեկ ֆրանք կտուէր, եւ օրը մինչեւ երեսուն հազար հոգի

կար՝ կրսեն՝ մտնող. եւ որովհետեւ տասը օր քշեց հանդէսը, ըսել էր քէ 300,000 հոգի մտեր են ներս, ու նոյնչափ այլ ֆրանք ձգեր են, որ ճարտարութեան պալատը կանգնող ընկերութեան կերբայ : Թէ որ այսպիսի կենցաղօգուտ գործողութիւնները մեծ փառք ու պարծանք են այն տերութեան որ կը քաջաչափէ ու կօզնէ ասոնց պատճառ եղողներուն, անտարակոյս շատ զօրաւոր ապացոյց այլ է եւրոպական ժողովրդոց յառաջադիմութեանն ու ընկերական բարեմախանձ հոգւոյն :

Անկէց ի զատ՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ կան կայսրորդոյն մկրտութեանը հանդիսին համար, որ պիտի ըլլայ ամսոյս 14ին : Բայց Փարիզացիք այս ուրախարար զբաղմունքները կարծես քէ բոլորովին մոռցան՝ երբոր հեղեղանման անձրեւներէ ետքը Գաղղիոյ շատ կողմերուն գետերը զայրացան բարձրացան, իրենց բնական սահմաններէն դուրս ելան, քովի գեղերը, դաշտերը արտերը կոխեցին, ապականեցին, փճացուցին : Լիոն, Աւենիոն, Օռլեան, Թուո, Պյուա եւ ուրիշ շատ քաղաքներ կամ քէ անոնց մէջմեկ կտորները ջրի տակ գնացին, հարիւրաւոր՝ քերեւս նաեւ հազարաւոր հոգիք՝ որը խղզուեցան՝ որը փլած տներուն աւերակաց տակը բաղուեցան : Լիոնի մէջ քսան հազարի չափ արք եւ կանայք եւ տղայք լեղապատառ հազիւ կրցան ձգել փախչիլ զիշերանց իրենց տներէն՝ գրեթէ ամէն բանէ մերկ եւ կողոպուտ : Վեհափառ կայսրը իբրեւ արդարեւ հայր ժողովրդոց՝ մեկէն վազեց զնաց այն խեղճերը մխիթարելու եւ անոնց օգնութիւն հասցընելու ինչ կերպով որ կարելի էր. եւ կրնայ ըսուիլ քէ բոլոր Գաղղիացուց կարեկցութիւնն ու արտասունքն այլ իր հետը տարաւ բշուատացեալ հայրենակիցներուն :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԱՅԻՆԻ ՄԸ .

Հայը այն ազգերէն մեկն է որ գլխերուն անցած փորձանքները որչափ որ շատ եղեր են՝ այնչափ այլ իրենց վրայ կսկծացող բարեկամներ շատ կրգտնեն :

Կրնայինք յիշատակել հոս քանի մը անուններ որ մեր հայրենակցաց երախտագիտութեանը արժանաւոր են, բայց առ այժմ մեկը միայն մէջ բերենք, այսինքն Պ. Լեժէ բժիշկը, որուն մասնաւոր կերպով մը պարտք կը համարինք շնորհակալութիւննիս յայտնել հրապարակաւ :

UN FRANÇAIS PHILARMÉNIEN.

L'Arménie est une de ces nationalités sympathiques qui trouvent autour d'elles autant de dévouements et d'amitiés qu'elles ont compté, dans leur histoire, de misères et de douleurs.

Nous pourrions citer à nos compatriotes bien des noms qui se recommandent à leur reconnaissance ; mais il en est un qui se présente avant tous les autres, et que nous nous faisons un bonheur et un devoir d'écrire dans ces colonnes : M. Léger, docteur en médecine.

Պ. Լեժէն որ Գաղղիացի է ազգաւ, վեհանձնուրեամբ, ազնուութեամբ ու զիտութեամբ, կրներէ անշուշտ որ ըսենք թէ հայացաւ բարեկամութեամբ : Հասկըցաւ ինքը Արեւելեան Բագմայեզու վարժարանին գերագոյն նպատակը . ուստի եւ ինքնայօժար սիրով յանձն առաւ ընտանի դասախօսութիւն մը ընել մեր պատանեաց Բնական Պատմութեան ու Առողջութեան կանոնաց վրայ : Երեք ամսէ ի վեր մեծ յաջողութեամբ, ճշդութեամբ եւ քաղցրութեամբ առաջ կըտանի այս գործը . եւ իր շահը չփնտոտելով, — ինչպէս որ վեհանձն մարդկանց բնական է, — մեր հայրենակցաց բարիք ընելը երջանկութիւն մը կըսեպէ իրեն : Ուստի եւ արժանի է մեր երախտագիտութեանն ու օրագրիս մէջ շնորհակալու յիշատակութեան :

ՀԱՐԿԱՆՈՐ ԾԱՆՈՒՅՑՈՒՄ ՄԸ .

Ազգերնիս արդէն լսեր ու հասկըցեր էր թէ Գ. Հիւրմիւզեանն ու իր համախոնները ինչ ծանր՝ անհիմն եւ գայրակղեցուցիչ զրպարտութեամբք հայաձեցին գմեզ անխնայ բանի . եւ գրով մեծիւ պզտիկ առջեւ : Մենք բեպեռեալ եղածներուն համառօտ պատմութիւնը նրատարակեցինք հայերէն . բայց երբ Հիւրմիւզեանց գաղղիարէն գրուածներով գմեզ օտար ազգաց առջեւն ալ վատահամբաւելը տեսանք՝ առաջադրեցինք գաղղիարէն ալ ընդարձակ պատասխան մը տալ ամեն տեսակ ապացոյցներով . եւ այն պատասխանին մի միայն նպատակը գմեզ արդարացընել էր , ինչպէս որ կըպահանջէին մեր բարեկամներն ու նաեւ մեր խիղճը, եւ ինչպէս որ խոստացանք նաեւ ամապրոյս չորրորդ օրույն վերջը :

Այն միջոցին Վսեմափառ Ալի Փաշա մեծ վեզիրին հօգը միջնորդութեամբը վերջ տրուեցաւ Փարիզու մէջ սկսուած վեճերուն որ երբայով գայրանալու սաստկանալու վրայ էին . որով եւ Գ. Հիւրմիւզեանը գրով նրածարեցաւ իր պահանջմտքներէն որ կրնէր Թեոդորեան Հ. Սարգիս վարդապետէն, եկեղեցական արգելքն ալ որ դրեք էր թէ անոր եւ թէ Գալիֆայեան Հ. Ամբրոսիոս վարդապետին վրայ՝ վերցուց :

Ուստի եւ Օսմանեան Դրան Դեսպան Վսեմափայլ Մեհմեմեդ Պէյը ստիպեալ ի բախանձանաց Հիւրմիւզեանց՝ յատկապէս ապալեց որ այսուհետեւ անոնց դեմ բան չգրենք՝ եւ ոչ իսկ ինքզինքնիս արդարացընելու համար : Մեր բնական խաղաղասիրութեանն ու քրիստոնեական եղբայրսիրութեանն ալ ասանկ կըվայելէր . անոր համար մեր կողմանէ սիրով խոստացանք որ ասկեց ետքը նոր նրատարակութիւն մը չենք ընէր Հիւրմիւզեանց հակառակ . միայն թէ կըյուսանք որ անոնք ալ կըրդարին գմեզ զրպարտութեամբ հայաձեցին, ու ետ կըկենան այն ամենայն գաղտնի ու յայտնի միջոցներէն՝ որոնցմով մեզի գնաւ հասցընելու եւ անուննիս աւերելու կաշխատէին մինչեւ նիւնս :

M. Léger, Français de nation, de générosité, de noblesse et de savoir, il nous permettra de le dire, a bien voulu se faire Arménien par la sympathie. Il a compris qu'il y avait une œuvre immense à réaliser dans l'Institution Polyglotte. Il s'est proposé de raconter à nos jeunes gens ses études en fait de sciences naturelles et d'hygiène pratique. Cette œuvre, il l'a accomplit depuis trois mois avec un succès inespéré, avec une ponctualité infatigable et une séduisante urbanité ; et désintéressé, comme le sont les grands cœurs, il ne demande que le plaisir de bien faire et le bonheur d'être utile à nos amis de l'Orient. A ce titre, nous lui devons un souvenir dans notre cœur et une page dans notre journal.

AVIS IMPORTANT.

La nation arménienne connaissait depuis longtemps déjà les calomnies sans modération et sans dignité que Mgr Hurmuz et ses adhérents nous prodiguaient verbalement ou par écrit avec une hostilité infatigable. Nous avions publié en arménien l'histoire abrégée de ces polémiques ; mais, lorsque nous vîmes que Mgr Hurmuz continuait à nous diffamer auprès d'un autre public par des écrits en langue française, nous nous décidâmes à lui faire, dans la même langue, une réponse circonstanciée et catégorique. Cette réponse, promise dans le numéro 4 de notre Revue, avait été inspirée uniquement par la nécessité d'une justification, que nous devions à tous nos amis aussi bien qu'à nous-mêmes.

Cependant S. A. le grand vézir Ali-Pacha a bien voulu intervenir dans ce différend : il le fallait, pour mettre un terme à des discussions fâcheuses qui menaçaient de traîner en longueur, et surtout de s'envenimer : Mgr Hurmuz a donc renoncé à ses exigences à l'égard du P. Sarkis Théodore, et il a levé l'interdit dont il l'avait frappé, lui et son collègue, le P. Ambroise Calfa.

Par suite, S. E. Méhemmed-Bey, ambassadeur de la Sublime-Porte à Paris, cédant aux prières des représentants de Mgr Hurmuz, a recommandé très-expressément au P. Théodore et à ses collègues de s'abstenir de tout écrit agressif, quand bien même il s'agirait des nécessités d'une défense personnelle. Par nature et par devoir, nous aimons trop la paix et la charité pour repousser de si salutaires recommandations ; nous avons pris, en conséquence, tous les engagements qu'on nous demandait à l'égard de Mgr Hurmuz et de ses amis ; mais nous espérons, en retour, qu'ils cesseront de nous poursuivre de leurs calomnies, et qu'ils s'abstiendront de tout ce qui, de près ou de loin, pourrait nous atteindre dans notre vie, dans nos intérêts et dans notre caractère !

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ տետրակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger		24
Prix d'un numéro		1 25

ԳՈՐԾԱԿԱՒՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թռամպլե, Ի փողոցն Անսին-Բոմեայի, 48.

ՊՕԼԻՍ, Աւետիս աղայ Պերպեռեան .

ԶՄԻՌՆԻԱ, Ղուկաս աղայ Պարզազարեան .

ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻԱ, Ղազարոս աղայ Տէր-Գասպարեան .

ԵԱՇ ՄՈՒՏԱԽԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պըլըզկեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 48.

CONSTANTINOPLE, A. Berbérian.

SMYRNE, L. Balthazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Bouïoukly.

